

მაია ლამბაშიძე

ქართველურ ტომთა
ეთნოგენეზისის საკითხები

**ასირიოლოგთა, ბიბლეისტთა და კავკასიოლოგთა
საზოგადოების წიგნები (BSABC)**

13

ISBN: 978-9941-9574-7-5

**აკადემიური წიგნი
acad.ge**

© მაია ლამბაშიძე, 2017

დაბეჭდილია საქართველოში

ამ ნიგნს ვუძღვნი:

ჩემს მასწავლებლებს —
† გრიგოლ (კუკური) გიორგაძეს და ნანა ნოზაძეს,
რომლებმაც შემაყვარეს ასირიოლოგია,

ჩემს მშობლებს —
მანანა ფირაქაძეს და გივი ლაშქაშვიძეს,
რომლებმაც შემაყვარეს კავკასიოლოგია.

წინასიტყვაობა

ისტორია - მრავალპროფილიანი და მრავალდარგოვანი სამეცნიერო დისციპლინაა, რომელიც შეისწავლის და ადგენს კაცობრიობის განვითარების ზოგად კანონზომიერებასა და ეტაპებს მისი ჩასახვიდან დღემდე. მისი დარგობლივი შედგენილობა ასეთია: ისტორიოგრაფია, წყაროთმცოდნეობა, ისტორიული გეოგრაფია, ეთნოლოგია, არქეოლოგია, პალეოგრაფია, ფილოლოგია, ენათმეცნიერება, ანთროპოლოგია და სოციოლოგია. თითოეული ამ დარგთაგანი თავად არის მრავალპროფილიანი და მრავალგანზომილებიანი, მეტ-ნაკლებად რთული დარგობრივი სტრუქტურის მქონე სამეცნიერო დისციპლინა, რომელსაც მოეპოვება საკუთარი ობიექტი, საგანი და კვლევის მეთოდი, აგრეთვე ამ კვლევის მეთოდით მიღებული შედეგების განზოგადების უნარი, ანუ, მოეპოვება საკუთარი ფილოსოფია. ეს დარგები დამოუკიდებელნი არიან, თუმცა მაინც ითვლებიან ისტორიული დისციპლინის დარგობრივ შემადგენლებად, ვინაიდან თითოეული მათგანის მიერ საკუთარი მეთოდებით საკუთარი ობიექტის შესწავლის შედეგად მიღებული განზოგადებული დასკვნები არის სწორედ იმ ისტორიული კვლევის საფუძველი, რის შედეგადაც აღდგება კონკრეტული ისტორიული ეპოქის სანდო, კვალიფიციური და ვერიფიცირებადი სურათი.

ისტორიის მიზანი კაცობრიობის განვითარების ყოველ კონკრეტულ ეტაპზე ისაა, რომ ისტორიულ წყაროებით დადასტურებული ფაქტებისა და დამხმარე სამეცნიერო დისციპლინების უახლესი კვლევის შედეგების შეჯერების საფუძველზე საზოგადოებას წარმოუდგინოს წარსულის მაქსიმალურად ობიექტური სურათი, რათა უკეთ გაერკვეს თანამედროვე ცხოვრების პერიპეტიებში, წარსული გამოც-

დილების საფუძველზე გადაჭრას მის წინაშე მდგარი პრობლემები და განჭვრიტოს სამომავლო პერსპექტივები.

სამწუხაროდ, ჩვენთვის ისეთი აქტუალური საკითხის — ქართველურ ტომთა ეთნოგენეზისის შესახებ აქამდე არსებული ქართული სპეციალური ლიტერატურა უპირატესად ეყრდნობოდა მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიისა და იქ მცხოვრებ ეთნოსთა არსებობისა და მიგრაციების შესახებ მეცხრამეტე საუკუნის დასასრულსა და მეოცე საუკუნის დასაწყისში მოპოვებულ ინფორმაციას. შექმნილი იყო მოსაზრება, რომელსაც ითვალისწინებდა ისტორიის ქართველ მკვლევართა უდიდესი ნაწილი. მეოცე საუკუნის ბოლო მეოთხედიდან მოყოლებული, ახლო აღმოსავლეთსა და კავკასიაში გამოაშკარავებულმა ახალმა აღმოჩენებმა არაერთი მოსაზრება შეცვალეს აქ მცხოვრები ეთნოსების არსებობის შესახებ, რაც ქართველი ისტორიკოსებისთვის კვლევის არეალის მიღმა დარჩა.

წინამდებარე წიგნის შექმნის იდეა სწორედ ქართულ ისტორიოგრაფიაში არსებული ამ ხარვეზის აღმოფხვრის მიზნით წარმოიშვა. საბედნიეროდ, ძველალმოსავლური წყაროები საშუალებას გვაძლევენ შევიტყოთ უფრო მეტი საქართველოს უძველესი პერიოდის შესახებ. ასევე შევეცადეთ, ისტორიულ მიმოხილვაში ჩაგვეერთო ყველა ის სიახლე, რაც თანამედროვე მსოფლიო ისტორიულმა სამეცნიერო დისციპლინებმა უკანასკნელი ათწლეულების მანძილზე ამ საკითხებთან დაკავშირებით მოიპოვეს და შეიმუშავეს. წიგნის სიახლე ისაა, რომ უახლეს არქეოლოგიურ და ენათმეცნიერულ კვლევებზე დაყრდნობით ვისაუბრებთ და წარმოვადგენთ ჩვენს მოსაზრებას ქართული ეთნოსისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბების მიზეზებზე.

შესავალი

ქართველურ ტომთა ერად ჩამოყალიბებისა და ეთნიკური განვითარების უმთავრესი მიზეზი, უპირველეს ყოვლისა, უნდა გამხდარიყო ამ ტომთა საერთო საქმიანობა. ასეთ საერთო საქმიანობად კი, როგორც ჩანს, იქცა სამთამანდო წარმოება, მეტალურგია და ლითონდამუშავება.

არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, კავკასიაში ლითონის წარმოებას საფუძველი ეყრება ძვ. წ. VI ათასწლეულიდან, ხოლო მტკვარ-არაქსის კულტურის აყვავების ეპოქაში (ძვ. წ. III ათასწლეული) დღევანდელი აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვანი ნაწილის ტერიტორიაზე გავრცელებულია ამ კულტურის ე.წ. „შიდაქართლური“ ვარიანტი.¹

ძვ. წ. IV ათასწლეულის დასასრულიდან ძვ.წ. II ათასწლეულის შუამდე შავი ზღვის ირგვლივი რეგიონები ერთიან გეოგრაფიულ-კულტურულ სივრცეს ჰქმნიან და მათ ურთიერთობას განაპირობებს ლითონდამუშავების მოტივი. ამ ერთობის სამხრეთულ კულტურულ ზონას წარმოადგენდა კავკასიურ-წინააზიური ერთობა, რომელსაც მოეპოვებოდა სპილენძ-ბრინჯაოს წარმოების საკუთარი ტექნიკურ-ტექნოლოგიური პრინციპები და მეთოდები. საქართველოს არქეოლოგიის მონაცემებით დადგენილია, რომ საქართველოს უძველესი კულტურების მიერ ფერადი ლითონების ათვისების პროცესი მიმდინარეობდა ამიერკავკასიის, კავკასიისა და წინააზიის პალეო-მეტალურ კულტურებთან მჭიდრო კავშირში და მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა უძველესი სამთამანდო და მეტალურგიის დარგების განვითარების საერთო პროცესში.

დღეს-დღეისობით, სპილენძის ყველაზე ადრეული ნაკეთობანი აღმოჩენილია მცირე აზიაში (თანამედროვე

¹ მუსხელიშვილი დ., და სხვ. 2012, 49.

თურქეთის რესპუბლიკის ტერიტორიაზე), მდ. ტიგროსის სათავეებთან, ერგანო-მადენში. ეს ნივთები თარიღდება ძვ. წ. VII ათასწლეულის დასასრულითა და VI ათასწლეულის დასაწყისით; სამხრეთ კავკასიაში აღმოჩენილი ლითონის ნაკეთობანი - ძვ.წ. VI ათასწლეულის დასასრულითა და V ათასწლეულის დასაწყისით. საქართველოში დადასტურებულია ადრეული ლითონების ათვისების ყველა ეტაპი - ენეოლითი, ადრებრინჯაო, შუაბრინჯაო, გვიანბრინჯაო-ადრერკინა, რკინის ფართოდ ათვისების ხანა. სადღეისოდ დადგენილია ისიც, რომ სპილენძისა და სხვა ფერადი ლითონების ათვისების ფრონტი სამხრეთიდან - მცირე კავკასიონის სამთამადნო რაიონებიდან - დაიწყო და თანდათანობით ჩრდილოეთისაკენ - დიდი კავკასიონის მთიანეთში არსებულ მადნებისკენ - გადაინაცვლა.

ქართველ მეკლევართა მიერ სამთო გამონამუშევრის შესწავლისა და იქ მოპოვებული მასალის ანალიზის შედეგები მოწმობენ ძველ საქართველოში სამთო და მეტალურგიული დარგების მაღალგანვითარებულობას და ადასტურებენ, რომ უკვე შუაბრინჯაოს ხანაში (ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლო მეოთხედი - II ათასწლეულის პირველი ნახევარი) აქ, მსოფლიო პრაქტიკაში, ყველაზე ადრე, დაწყებულა სულფიდური მადნების მოპოვება და დნობის რთული ტექნოლოგიის ათვისება. მთარაჭის ანთიმონის სამთო გამონამუშევართა შესწავლამ ნათელჰყო, რომ აქ მადნის მხოლოდ მოპოვება კი არა, არამედ მისი გამოდნობაც ხდებოდა. ბრინჯაოს ხანის საქართველოს მაღაროებში (რაჭა, აფხაზეთი) მსოფლიო სამთო პრაქტიკაში პირველად გამოიყენეს სამთო-გამონამუშევრის სართულებრივ-კამერული სისტემა, ღია გამწმენდი სივრცით, რაც ამ მაღაროებს სამთო ტექნიკისა და მატერიალური კულტურის უნიკალურ ძეგლად წარმოგვიდგენს (იგივე კატეგორიისაა საყრდრისის ან უკვე განადგურებული მაღაროც). დანამდვილებით ითქმის, რომ რაჭა ანთიმონის მოპოვების უმსხვილესი ცენტრი იყო,

ხოლო მთარაჭის ანთიმონის მალაროები განეკუთვნება მსოფლიოს მატერიალური კულტურის ისტორიის უნიკალურ ძეგლთა კატეგორიას. აღსანიშნავია, რომ ქართველმა მეცნიერებმა რაჭის, სვანეთისა და აფხაზეთის სამთამადნო მეტალურგიული გამონამუშევრებისათვის ააგეს ძველი ტექნოლოგიის ეფექტურობის მაჩვენებელთა გაანგარიშების ერთიანი მათემატიკური მოდელი, რომელმაც ასახა ბრინჯაოს ხანის საქართველოში ლითონის მოძიების. მოპოვებისა და დამუშავების დარგების დონე, მათი განვითარების ზენიტში (ძვ. წ. XII-X ს.ს.) და დაადგინეს ამ სამი რეგიონის სამთომეტალურ-გიულ გამონამუშევართა ტექნიკისა და ტექნოლოგიის არა თუ ერთობა, არამედ იდენტურობაც. ეს ერთობა-იდენტობა განაპირობა კოლხური არქეოლოგიური კულტურის საზოგადო ხასიათმა, სავაჭრო-სატრანსპორტო ისტორიულმა კომუნიკაციებმა და გეოლოგიურ-გეოგრაფიულმა ფაქტორებმა. ყოველივე ამის გამო, ეს სამი კერა მიიჩნევა შუა და გვიანბრინჯაოს ეპოქების ერთიან ჩრდილო-კოლხურ სამთომეტალურგიულ სისტემად და ითვლება დასავლეთ საქართველოს, ერთიანი საქართველოსა და კავკასიის სისტემის ნაწილად.²

² დანვრილებით საქართველოს უძველესი მეტალურგიის შესახებ იხ.: Муджири Т., 2008; ინანიშვილი გ., მაისურაძე ბ., გობეჯიშვილი გ., 2010; ინანიშვილი გ., 2015; კვირკვია რ., 2009; კიკვიძე ი., 1976; მამალაძე თ., 1963; მირცხულავა გ., მირცხულავა ნ., 2008; მიქელაძე თ., 1974; ნარიმანაშვილი გ., 2014; პაპუაშვილი რ., 1998; რეხვიაშვილი ნ., 1943; რეხვიაშვილი ნ., 1953; რეხვიაშვილი ნ., 1964; ლამბაშიძე ი., მინდიაშვილი გ., გოგოჭური გ., კახიანი კ., ჯავახიშვილი ი., 1960; ჯაფარიძე ი., 2010; ჯაფარიძე თ., 2003; ლამბაშიძე მ./ჭირაქაძე მ., 2013; ლამბაშიძე მ./ჭირაქაძე მ., 2015; ლამბაშიძე ნ., 2004; ხახუტაიშვილი დ., 1982; Бардавелидзе В., 1957; Инаншвили Г., Гобеджишвили Г., Мансурадзе В., Муджири Т., Чартоланн III., 2001; Abramishvili M., 2010; Apakidze J., 2009; Belli, O. 1991; Bertram, J.K. 2003; Muhly J.

საფიქრებელია, რომ შუა ბრინჯაოს ხანაში ლითონის მოძიება-მოპოვებისა და დამუშავების ამგვარი ინტენსივობა და განვითარება, სცილდებოდა ცალკეული ქართველური ტომის ეთნოსის შიდა მოხმარების ფარგლებს და უფრო მეტად განპირობებული უნდა ყოფილიყო ე.წ. „საგარეო დაკვეთით“ - უპირატესად ძველი ახლო აღმოსავლური ცივილიზაციების მხრიდან მოთხოვნით. სწორედ ამ „მეტალურგიულ მოტივაციას“ უნდა განეპირობებინა შუა ბრინჯაოს ხანაში ბარის მოსახლეობის ე.წ. „ათხელება“, ანუ, სამინათმოქმედო მეურნეობის ძალდაუტანებელი მიღწევა, მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელთა ნამოსახლარების გაუკაცრიელება და, მადნის მოპოვებისა და ლითონის დამუშავების მიზნით, მთისწინეთისა და მაღალმთიანი ზოლის ინტენსიური ათვისება. ამ ვითარებას ისტორიკოსები ხსნიდნენ ამ პერიოდში მესაქონლეობის როლის ზრდითა და საძოვარი სივრცის გაფართოების მცდელობით. შესაბამისად, ქართველურ ტომთა მიერ მთისწინა და მაღალმთიანი ზოლის ათვისების მთავარ მამოძრავებელ ძალად ისინი მესაქონლეობას მიიჩნევდნენ, ხოლო მეტალურგიას ამ საქმეში დამხმარე, მეორეხარისხოვან საქმიანობად განიხილავდნენ.

ზოგადად მართებული ეს დებულება სამხრეთ კავკასიის ისტორიულ-კულტურული რეალობისთვის მხოლოდ ნაწილობრივად ჩანს გამართლებული. ქართველურ ტომთა, როგორც მეტალურგიის გარკვეული დარგების პირველშემქმნელთა სახელები, მსოფლიოს უძველესი ცივილიზაციების ხალხთათვის ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრისთვის უკვე ცნობილი იყო.

D., Maddin R., Stech T., and Özgen E., 1985; Okrostsvaridze A., Bluashvili D., Gagnidze N. 2014; Okrostsvaridze A., Gagnidze N., Akimidze K. 2014; Stöllner Th., Craddock B., Gambashidze I., Hauptmann A., Hornschuch A., Klein F., Jansen M., Senczek S., Schaich M., Steffens G., Timberlake S., 2014; Yakar, J., 2000.

მათი სამკვიდრებლის (მადანთა საბადოებით მდიდარი ტერიტორიების) ხელში ჩასაგდებად ძვ. წ. III-II ათასწლეულებიდან მოყოლებული იბრძოდნენ ძლიერ სახელმწიფოთა მეფენი. ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ დამპყრობლები ქართველურ ტომთა სახლობის ვრცელი ტერიტორიიდან უპირველესად მიიტაცებდნენ ხოლმე მადნეული საბადოებით მდიდარ და სამთო-მეტალურგიული წარმოებით ათვისებულ მხარეებს: მოსხურ მთებს, ბასიანს, პონტოს (ჭანეთის) მთიანეთსა და ჭოროხის აუზს (ტრაპეზუნდის ქვეყანა, ტაო-კლარჯეთი), ურეკ-ქობულეთს, ქვემო ქართლს (ლორე-ტაშირით), მთიან კახეთ-ჰერეთს, მთიან შიდა ქართლს, მთარაჭას (დვალეთით), დალის სვანეთს, აფხაზეთს... ისიც უნდა ვივარაუდოთ, რომ იმდროინდელ საერთაშორისო ბაზარზე ქართველურ ტომთა მიერ მოპოვებულ და დამუშავებულ სპილენძ-ბრინჯაოსა და რკინა-ფოლადზე დიდი მოთხოვნა უნდა ყოფილიყო. ვფიქრობთ, სწორედ ეს საერთაშორისო ბაზრის მოთხოვნილება განაპირობებდა ჩვენი წინაპარი ტომების ტექნიკური აზრის ინტენსიურ განვითარებას, რაც შესაბამისი ეკონომიკური აღმავლობისა და სათანადო ეთნო-სოციალური, კულტურული და შინაგანი ეკონომიკური შეკავშირების წინაპირობა გახდა.

კულტურისა და ეკონომიკის აღმავლობამ, ლითონზე საერთო მოთხოვნის ზრდამ, შუა და გვიანბრინჯაოს ხანაში, აამოქმედა და მიმოქცევაში ჩართო სამხრეთ კავკასიაში არსებული სპილენძის, პოლიმეტალების, დარიშხანისა და ანტიმონის ყველა საბადო. ამან განაპირობა სპილენძ-ბრინჯაოს წარმოების სისტემის ჩამოყალიბება და სამთო-მეტალურგიული კერების შექმნა კახეთში (ზემოალაზნის), ქვემო ქართლში (ბოლნის-დმანისის), რაჭაში, სვანეთში, შიდა ქართლის მთიანეთში, აფხაზეთსა და აჭარა-გურიაში.

ბრინჯაოს წარმოების ტექნიკურ-ტექნოლოგიურ მიღწევათა უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენს რკინის

კულტურის ათვისების ადრეული ეტაპი. საყოველთაოდ აღიარებულია, რომ რკინის კულტურის ათვისება-განვითარების დონის განსაზღვრისათვის არსებითია რკინის მასალის ათვისების სიძველისა და განვითარების მწვერვალის პერიოდის (იგულ. რკინის კულტურის სრული ცივილიზაციის, ანუ, საყოველთაო გავრცელების) ქრონოლოგიური ჩარჩოს განსაზღვრა. ისიც ცნობილია, რომ ძველი მსოფლიოსთვის ძვ. წ. XII საუკუნიდან რკინა ხდება ეკონომიკური მნიშვნელობის სტრატეგიული მასალა. საქართველოში ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებიდან I ათასწლეულის პირველ ნახევრამდე მოყოლებული, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაა (მისი საწარმოო პოტენციალი მნიშვნელოვან ნიშნულს აღწევს ძვ.წ. X-VIII ს.ს., ხოლო ძვ.წ. VI ს. რკინის ფართო ათვისების ხანად განისაზღვრება). ადგილობრივი რკინის მეტალურგიის შექმნის პროცესი, მისი შემდგომი უწყვეტი საწარმოო განვითარებით, სათავეს იღებს ძვ.წ. XII საუკუნიდან. საქართველოს ტერიტორიაზე ძვ.წ. XII-I სს. რკინის კულტურის ათვისება-გავრცელების პროცესის დინამიკა ტექნიკური აზრის განვითარების აღმავალ მიმართულებას ადასტურებს.

ამ პერიოდიდან ადრეული რკინის წარმოების ათვისება-განვითარების დარგში სამხრეთ კავკასია წარმოადგენს ერთ-ერთ ძირითად რგოლს ევრაზიის უძველესი რკინის წარმოების სისტემაში ხმელთაშუა ზღვისა და მცირე აზიის რეგიონების ისტორიულ-ეკონომიკური გაერთიანებისათვის, რასაც ნათლად ადასტურებს ქართული არქეოლოგიის მონაცემები. სამარხ ორმოებსა და იქ აღმოჩენილ ნივთიერ მასალაში ნათლად ჩანს არა მარტო ბრინჯაოს ინდუსტრიის ჩასახვა-განვითარების თანამიმდევრული ეტაპები, არამედ, ის თანმხლები მოვლენებიც, რაც აუცილებლად უნდა მოჰყოლოდა ახალი ლითონის შემოსვლასა და დამკვიდრებას. გადაჭარბებული არ იქნება, თუ ვიტყვით,

რომ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კოლხეთის სამაროვნები - ერგეტა I-II-III-IV, ურეკი, დღვაბა, ნიგვზიანი და, განსაკუთრებით კი სამაროვანი ერგეტა-I, რომლებზეც საკვლევი ეპოქის ყველა საფეხური უწყვეტ ჯაჭვადაა წარმოდგენილი, ეტალონურ ძეგლებად გვევლინებიან. აქაური შავი მეტალურგიის ნაწარმი ვრცელდება მთელს ახლო აღმოსავლეთში. ამ პერიოდის რკინისა და ფოლადის წარმოების მასშტაბი და ნაწარმის ხარისხი თავად მეტყველებს შავი მეტალურგიისა და ლითონდამუშავების მაღალ დონეზე, რომლის ტრადიციები გრძელდება მთელი შუასაუკუნეების მანძილზე და გვირგვინდება ფოლადის შექმნით. რკინა-ფოლადის არქეოაქტების ისტორიულ-ტექნოლოგიური ანალიზის შედეგების მიხედვით ევრაზიაში რკინის ათვისების თარიღები განისაზღვრება შემდეგი სახით:

1. მცირე აზიისთვის და ამიერკავკასიისათვის - ძვ. წ. XII — VI ს.ს.
2. საბერძნეთისთვის - ძვ.წ. IX-VI ს.ს.
3. სამხრეთ-დასავლეთი აზიისათვის - ძვ.წ. IX-VI ს.ს.
4. აღმოსავლეთ ევროპისათვის - ძვ.წ. VIII - II ს.ს.
5. ცენტრალური ევროპისათვის - ძვ.წ. VI - I ს.ს.
6. სამხრეთ-აღმოსავლეთი აზიისათვის - ძვ.წ. V-I ს.ს.

მოცემულ პერიოდში შავი მეტალურგიის განვითარებამ ქართველურ ტომთა სახლობის ყველა რეგიონში შექმნა მათი რელიგიურ-კულტურული და სოციალურ-ეკონომიკური (შესაბამისად, სახელმწიფოებრივი) გაერთიანების მყარი საფუძველი, რაც ლინგვისტურ ერთობას თავისთავად გულისხმობს.

რა თქმა უნდა, საზოგადოებრივი ცხოვრების ასეთი მნიშვნელოვანი ძვრები, განსაკუთრებით ასეთი ფართომასშტაბიანი საძიებო და მადანმომპოვებელი, მადანდამამუშავებელი და ლითონდამამუშავებელი სამუშაოები, რაც ქართველურ ტომთა საქმიანობის ძირითად დარგებს

წარმოდგენდა და გარე-სამყაროსთან პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ურთიერთობებსა და განვითარების საერთო პროცესში მათ ჩართულობას განაპირობებდა, წარმოუდგენელია მკაფიოდ ჩამოყალიბებული საზოგადოებრივი წყობისა და სახელმწიფოებრივი ცენტრალიზაციის გარეშე (რაც თავისთავად გულისხმობს შინაგან ეკონომიკურ კავშირს), ხოლო ამგვარი მკაფიო ორგანიზებულობა და სახელმწიფოებრივი ცენტრალიზაცია კი შეუძლებელია მკაფიოდ ჩამოყალიბებული იდეოლოგიური სისტემისა და შესაბამისი კულტის გარეშე.

მეტალურგიის სწრაფმა განვითარებამ, მტკვარ-არაქსის კულტურაში ახალი კატეგორიის სიმბოლოების გამოჩენაც განაპირობა - კერამიკული ჭურჭელს ამკობდნენ სხვადასხვა საგნის გამოსახულებებით, რომლებსაც ლითონისგან ამზადებდნენ. იმ პერიოდის ჭურჭლებზე შეხვდებით არა მხოლოდ არა მარტო ლითონის სატევარს, არამედ ვერძისთავიან და ახალი მთვარის გამომსახველ საკიდებსაც, რომლებიც მაგიური ძალის მატარებლებად მიიჩნეოდა. ვერძის თავებით შემკულია კერის შვერილები, რომელთაც ფალოსის მოყვანილობა აქვთ. სამხრეთ კავკასიის ეთნოლოგიაში მეტალურგიის კულტის არსებობა სარწმუნოდ დასტურდება მრავალი წყაროთი. მისი ყველაზე მკაფიო კვალი, „სამჭედლოსა და მჭედელის კულტის“ სახით, დღევანდელი აფხაზეთისა და ჩერქეზეთის ეთნოგრაფიაში არის აღწერილი. თუმცა, აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ „აფხაზურად“ მიჩნეული და ანატოლიურ კულტურულ ტრადიციებთან უშუალოდ, გენეტიკურად დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები და რიტუალები ემთხვევა სრულიად საქართველოსა (განსაკუთრებით მეგრულ-სამურზაყანოულს) და საერთო-კავკასიურ წეს-ჩვეულებებსა და რიტუალებს (მომდევნო ეპოქების ქრისტიანობისა და ისლამის ზედფენის გათვალისწინებით).

მსოფლიოს ყველა ხალხის რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენების სისტემებში სხვადასხვა ქრონოლოგიური

და ეპოქალური პერიოდულობით გეხვდება სიცოცხლისა და ნაყოფიერების ხის კულტი. სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით, სოცოცხლისა და ნაყოფიერების ხის კულტი ქართველურ ტომთა სინამდვილეში მკვიდრდება ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლო მესამედიდან და მას მცირეაზიური ფესვები ეძებნება. მუხის, როგორც წმინდა ხის, თაყვანისცემა ქართველოლოგიურ ლიტერატურაში საყოველთაოდ აღიარებული და აღწერილი ფაქტია. ისიც საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ეს მოვლენა არ არის მხოლოდ ქართული ფენომენი. მუხა წმინდა, საკრალური ხეა წინააზიის ფართო არეალში. კავკასიაში მუხის კულტი ფართოდ არის გავრცელებული. განსაკუთრებით - ქართველურ ტრადიციაში (ფშავ-ხევსურებში XX ს. პირველ ნახევარში ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო „მუხის სულის ლოცვა“).

მადნის გამდიდრების ტექნოლოგიურ და, აგრეთვე, ლითონდამუშავების ტექნოლოგიურ პროცესში საჭირო ტემპერატურული რეჟიმის რეგულირებისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა ხის ნახშირს, კერძოდ კი მაგარმერქნიანი ჯიშის ხეს, როგორებიც არიან: მუხა, ნიფელი, თელა, რცხილა, ბზა, ურთხელი, ძელქვა და სხვ. დაფშვნილი რკინის მადანი მიჰქონდათ და დებდნენ ქურაში, სადაც მუხის ნახშირის საშუალებით იღებდნენ მაღალ ტემპერატურას. შედეგად, ადნობდნენ მადანს და მისგან რკინას გამოწურავდნენ. შესაბამისად, ხეს, რომელიც ასეთ მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა მოცემული საზოგადოების სანარმოო-ეკონომიკურ ცხოვრებაში, უკვე მოპოვებული ჰქონდა საკრალურობის შინაარსი, როგორც სიცოცხლისა და ნაყოფიერების ღვთაების სიმბოლოს. იგი ბუნებრივად უნდა ქცეულიყო თაყვანისცემის საგნად. შესაძლოა, ამანაც განაპირობა ქართველურ ტომთა სარწმუნოებრივ სისტემაში წმინდა ხის კულტის, კერძოდ, „დიდი ჭყონის“ კულტის ჩამოყალიბება, რომელიც არის მეტალურგიის კულტის მთავარი

შემადგენელი ნაწილი. მომდევნო ეპოქებში მეტალურგიის კულტის კვალი საფუძვლიანად წაიშალა და მხოლოდ მისი ფრაგმენტებიღა შემორჩა, რომელთა ერთ-ერთ ნიმუშად შეიძლება ვიგულისხმოთ სარიტუალო საგალობელი „ჭონა“.³

³ საკითხის შესახებ დანვრილებით იხ. ლამბაშიძე მ., ჭირაქაძე მ., 2013, 96-98.

1. ხათები

ხათები⁴ ერთ-ერთია იმ ძველადმოსავლურ ეთნოსთაგან, რომლის შესახებაც ცოტა რამ ვიცით. არ შეგვიძლია, დაზუსტებით ვისაუბროთ იმის შესახებ, სად და როდის ცხოვრობდნენ ისინი, როგორი იყო ამ ხალხის ყოფა და ზნე-ჩვეულებანი, როგორი საზოგადოებრივი წყობა თუ სახელმწიფო სტრუქტურა ჰქონდათ და, საერთოდ, რა კულტურული მემკვიდრეობა დაგვიტოვეს ხათებმა.

ხათების აღმოჩენისთანავე ქართველ მეცნიერთა შორის გაჩნდა იდეა, რომ ისინი იყვნენ კავკასიელების, ერთი მოსაზრების მიხედვით კი - ქართველური ტომების წინაპარნი; ვინაიდან ამ ეთნოსის არსებობა ტერიტორიულად ქართველურ ტომთა განსახლების არეალში ივარაუდება. ამ მოსაზრებას მომხრენი გამოუჩნდნენ უცხოეთშიც, თუმცა, როგორც აღვნიშნეთ, - იმის გამო, რომ თითქმის არაფერი ვიცით ხათების საზოგადოებრივი წყობისა თუ ყოფა-ცხოვრების სხვადასხვა ასპექტის შესახებ, ჯერჯერობით, რთულია სარწმუნოდ ითქვას რაიმე ხათებისა და ქართველურ ტომთა ნათესაობის შესახებ.

რატომ არსად, დღემდე აღმოჩენილ არც ერთ ძველადმოსავლურ ტექსტში, მთელი ძვ. წ. II ათასწლეულის მანძილზე არ მოიხსენიებიან ხათები? ეს კითხვა სადღეისოდ ხეთოლოგიის ერთ-ერთ ყველაზე პრობლემური კითხვაა.

ამიტომაც, დანამდვილებით ვერ ვიტყვით, როდის ჩნდებიან ხათები ცენტრალურ ანატოლიაში; ანუ, თანამედროვე თურქეთის ცენტრალურ ნაწილში. მეცნიერთა ერთი ნაწილი მიიჩნევდა, რომ ხათები ამ ტერიტორიაზე

⁴ ეთნონიმ „ხათები“-ს შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთი მოსაზრებაა გამოთქმული. სადღეისოდ ეს ეთნოსი იწოდება ხათებად და არა პროტოხეთებად, როგორც ეს ადრე იყო მიღებული. ამის შესახებ დანვრილებით იხ. Neu E., 1990, 93; *idem*, 1983; 323, Дьяконов, 1967, 166-178.

ცხოვრობდნენ ძვ. წ. VII ათასწლეულში და სწორედ მათ ეკუთვნოდათ სამხრეთ ანატოლიაში, თანამედროვე კონიის სამხრეთ-აღმოსავლეთით აღმოჩენილი ახალი ქვის ხანის ჩათალ-ჰუიუქის კულტურა (ძვ. წ. 6400-6200 წწ.).⁵ მაგრამ ამ ვარაუდმა ხეთოლოგთა წრეში მხარდაჭერა ვერ ჰპოვა, ვინაიდან ითვლება, რომ კაცობრიობის ისტორიაში არც ერთ ეთნოსს არ უარსებია 5000 წელი, მით უმეტეს, ისეთ რეგიონში, როგორიც არის ანატოლია, სადაც მიგრაციული პროცესები უწყვეტად მიმდინარეობდა.⁶

მეცნიერთა დიდი ნაწილის აზრით,⁷ ხათები ინდოევროპელი ხეთების უშუალო წინაპრები იყვნენ ანატოლიაში. ისინი, ან ე.წ. „ადგილობრივ“ მოსახლეობას წარმოადგენდნენ, ან ოდესღაც მოსულან და დასახლებულან აქ ძვ. წ. III ათასწლეულში, ადრეული ბრინჯაოს ხანაში. ვარაუდობენ, რომ ხეთებამდელი ანატოლიის ადრეული ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური აღმოჩენები, როგორებიც არის: *ქიულთეფე*, *ალიშარი*, *ალაჯა-ჰუიუქი* და *ჰოროზ-თეფე*, უმთავრესად კი - *ალაჯა-ჰუიუქი*, თავისი ე.წ. „13 სამეფო სამარხით“ (თარიღდება ძვ. წ. 2300-2100 წწ.), ცნობილი ლითონის ძვირფასი ნაკეთობებით - სწორედ ხათებს ეკუთვნით.

ხათებს ეკავათ თანამედროვე მდ. *ყიზილ-ირმაკის* (ანტიკური ხანის *ჰალისი*, ხეთური - *მარასანთია*) მიმდებარე ტერიტორია, ასევე - *კაჰადოკია*, შესაძლებელია, მლაშე ტბის მიმდებარე ტერიტორიაც და, აგრეთვე ვარაუდობენ, რომ ხათები სახლობდნენ *პონტოს მთებში*, იგივე *ლაზისტანის მთიანეთში*. ხათებმა დააარსეს ქალაქები - *ხათუსა*, *ქანესი*, *ცალფა*, *ნერიქი*. ასევე ხათების ადმინისტრაციულ წარმონაქმნად მიიჩნევა ფურუსხათუმის ქალაქი-სახელმწიფო. შემორჩენილია ასევე ერთი მესოპო-

⁵ Comelius F. 1973, 34.

⁶ Soysal O. 2004, 2.

⁷ იქვე, 2-3.

ტამიური წყარო, ე.წ. „შარ თამხარის“ ტექსტი, რომელიც მოგვითხრობს აქადის მეფეთა - შარუქინისა (ძვ. წ. 2340-2285 წწ.) და მისი შვილიშვილის - ნარამსინის (ძვ. წ. 2260-2225 წწ.) ლაშქრობის ამბავს ფურუსხათუმში. ძნელი სათქმელია, რამდენად შესაძლებელია ამ ამბავზე ისტორიული ცნობების აგება, მით უმეტეს, რომ ტექსტის დათარიღება სრულიად არასანდოა, ამდენი საუკუნის გასვლის კვალობაზე, ფურუსხათუმში ლაშქრობის ამბავი თითქმის ზღაპრად ან თქმულებად არის გადმოცემული.

ვარაუდის მიხედვით, ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოს - II ათასწლეულის დასაწყისში, კავკასიიდან, ან დასავლეთიდან - დარდანელის სრუტის გავლით ბალკანეთიდან ცენტრალურ ანატოლიაში მოდიან ინდოევროპელი ხეტები, რომლებიც ამ ტერიტორიაზე ჩაენაცვლებიან ხათებს. თუ თავდაპირველად ისინი მშვიდობიანად თანაცხოვრობენ, ძვ. წ. XVIII საუკუნიდან ხეტები იწყებენ დაპყრობით ლაშქრობებს ახლომდებარე ქალაქებისკენ - ძვ. წ. 1750-1700 წლებში ხეტების ხელთაა ქალაქი ქუსარა. შემდეგ მათ თანდათან დაიპყრეს ხათების რამდენიმე ქალაქი: მეფე ფითხანამ დაიპყრო - ქანესი/ნესა, მისმა ვაჟმა - ანითამ - ხათუსა, რომელიც 150 წლის შემდეგ ხეტების დედაქალაქად იქცა. ანითას მეფობის ბოლოსკენ ხეტების კონტროლი ვრცელდებოდა კაპადოკიის თითქმის მთელ ზეგანზე. ვარაუდობენ, რომ სწორედ ეს მოვლენა უნდა ქცეულიყო ცენტრალური ანატოლიიდან ხათების გაქრობის მიზეზად.

თვალსაზრისი, რომ ხათები ძვ. წ. II ათასწლეულში ცენტრალურ ანატოლიაში აღარ ცხოვრობენ, მცდარი უნდა იყოს. კაპადოკიაში არსებულ ქალაქ ქანესში, იგივე ნესაში (თან. ქიულთეფე), რომელიც ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოს უკვე განვითარებულ ქალაქურ დასახლებას წარმოადგენდა და სადაც არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ასურელ ვაჭართა მიერ ჩაწერილი დაახლ. 20 000 ლურსმნული ფირფიტა აღმოჩნდა (თარიღდება ძვ. წ. XIX-

XVIII საუკუნეებით), ასურელი ვაჭრების გვერდით ცხოვრობდნენ როგორც არაინდოევროპელი ხათები, ასევე ინდოევროპელი ხეთები და ლუვიელები. დოკუმენტებიდან ჩანს, რომ ასურელებს სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდათ ადგილობრივ მოსახლეობასთან. მიუხედავად იმისა, რომ ტექსტებში არ გვხვდება ეთნონიმი „ხათი“, ვხვდებით ხათური წარმომავლობის საკუთარ სახელებს - ხაბათალი, ხასამილი, ქაზხანუელი, ქიზხანუელი, ასევე ხათურ სიტყვას - გაშუხთაილი. ნიშანდობლივია, რომ ხათურ სახელთა გვერდით ვხვდებით აგრეთვე ხეთურ და ლუვიურ საკუთარ სახელებსაც: სუფიახშუ, ვალქუა და სიტყვებსაც: ისხიული, ისფათალუ.⁸ ის, რომ ხათები ინდოევროპელ ხეთებთან, ფალაელებსა და ლუვიელებთან თანაარსებობდნენ, მიგვანიშნებს აგრეთვე ამ ენებში ნასესხები ხათური სიტყვებიც.⁹

ჩნდება კითხვა: თუ ხათებს ხეთების მოსელის შემდგომ ანატოლიის დატოვება მოუწიათ, საით უნდა წასულიყვნენ ისინი? მიატოვეს ეს მხარე? თუ დარჩნენ და ხეთების მმართველობას დამორჩილდნენ? თუკი ხათებმა დატოვეს ცენტრალური ანატოლია, ეს ხომ არ გახდა მიზეზი იმისა, რომ სავაჭრო პოლისი - ქანესიც ნელ-ნელა დაიცალა ასურელი ვაჭრებისგან? ასურელების ინტერესი ანატოლიაში სწორედ აქაური ფერადი ლითონები და, რაც უმთავრესია, რკინა იყო, რომელიც, როგორც ჩანს, ხათების ვაჭრობის ძირითადი პროდუქტი უნდა ყოფილიყო. უძველესი დროიდან ძველი აღმოსავლეთი იცნობდა მხოლოდ ე.წ. „ციდან მოსულ რკინას“, ანუ მეტეორიტულ რკინას. რკინა ძველ აღმოსავლეთში ყველაზე ძვირფას მასალად ითვლებოდა, ტექსტებიდან ვიგებთ, რომ ხეთები რკინას არ მოიპოვებდნენ, ისინი, როგორც ჩანს, მას ხათებისგან ყიდულობდნენ და შემდეგ ამუშავებდნენ.

⁸ Soysal O., 2004, 5.

⁹ იქვე, 11.

რკინა იყო სწორედ ის სიმდიდრე, რითაც ხათებს უნდა ევაჭრათ ანატოლიაში, კერძოდ - *ქანესში* - ასურელებთან და ინდოევროპელ ხეთებთან თუ ლუვიელებთან. ხეთურ ტექსტებში ნახსენებია „რკინის მჭედელი“, ასევე ნივთები - „რკინის ტახტი“, „რკინის ფირფიტა“ და ა.შ. ერთ-ერთ სამართლებრივ დოკუმენტში ვხვდებით გამოთქმას - „მეფის სიტყვა რკინისგან არის“. როგორც ტექსტებიდან ჩანს, თავისი სიძვირის გამო, რკინა გამოიყენებოდა მხოლოდ სასახლეში.

შესაძლებელია, ხათები, რომლებიც ძვ. წ. III ათასწლეულიდან მოყოლებული ცხოვრობდნენ ცენტრალურ ანატოლიაში, ძვ. წ. II ათასწლეულში, ხეთების გამოჩენის შემდეგ აგრძელებენ ცხოვრებას შავი ზღვის მიმდებარე ტერიტორიაზე - მათ უკავიათ ქ. *ნერიქი* (სავარაუდოდ, თან. *ოსმანჩიკი*), ქ. *ცალფა* (სავარაუდოდ, დასახლება თან. *სამსუნთან*) და ასევე რამდენიმე ზღვისპირა ქალაქი. მათი კულტურული გავლენა ინდოევროპელ ხეთებზე აშკარაა - ხათური რელიგია თითქმის მთლიანად მოიცავს ხეთურ სამყაროს. ხათური რელიგია იმდენად საინტერესო ჩანს ხეთებისთვის, რომ ხეთურ პანთეონს სრულად ავსებენ ხათური ღვთაებებით (*ხამანი, ხაფანთალია, ხასამილი, ქარმუსეფა, ქასთუვარიითი, ქათახა, ქათესხავი, ლელვანი, მამა, მითუნუნი, სულინქათე/სულინქათი, თახათანუითი, თახარულა, თასიმეთი, თენერაუ, თენირაია, თეთეფირი, თუჰულელი, ვასეცილი, ცილიფურა, ეურუნქათე* და სხვ.). იგივე ითქმის ხეთების მიერ აღსრულებულ რიტუალებზე, რომელთა უმეტესობა - ბას ხათური რელიგიის გავლენა მაინც ეტყობა, თუ უშუალოდ ხათურიდან თარგმნილი არ არის. საქმე ისაა, რომ რაც კი მოგვეპოვება ხათური ტექსტი (და ასეთი დაახლ. 550 ტექსტი თუ ტექსტის ფრაგმენტი), მათ თან ახლავს ხეთური თარგმანი. ტექსტები საკრალური და სარიტუალო შინაარსისაა. ასევე გვაქვს მეტალურგიული ტერმინების შემცველი ტექსტები. ეს ის სფეროებია,

რომლებიც, როგორც ჩანს, მეტად მნიშვნელოვნად მიაჩნდათ ხეთებს და ამის გამო თარგმნიდნენ მათ შემდეგ, თუმცა, ყველაფერს, როგორც ჩანს, ვერც იგებდნენ, ვინაიდან არაინდოევროპული სტრუქტურის ენის გაგება, მით უმეტეს ჩანერა, მათთვის რთული უნდა ყოფილიყო.

რაც შეეხება იმ მოსაზრებას, რომ ხათები ძვ. წ. მე-18 საუკუნისთვის წყვეტენ ანატოლიაში არსებობას და ხეთებს უთმობენ ასპარეზს, მაშინ დგება საკითხი, რამდენად მოახერხებდნენ ხეთები იმპერიამდელ პერიოდში (ძვ. წ. მე-13-12 სს.), რომ 4-5 საუკუნის მანძილზე შემონახათ გაუქმებული ხათური ენა, შემდეგ კი ჩაენერათ და ეხელმძღვანელათ ამ ტექსტებით, რომელზეც აღარავინ საუბრობდა. მითუმეტეს არარეალური ჩანს ის ფაქტი, რომ იმპერიამდელ პერიოდში (ძვ. წ. 17-14 სს.), როდესაც ხეთების სახელმწიფო არ იყო სტრუქტურულად ჩამოყალიბებული და თავდაპირველად ხეთურ ტექსტებს თავად წერდნენ აქადურად, როგორ გაუძლო გაუქმებულმა ენამ საუკუნეებს?

ხეთები, რომლებიც ანატოლიაში გამოჩენის პერიოდისთვის მომთაბარე, საზოგადოებრივად განუვითარებელი, დაბალი კულტურული დონის ეთნოსია, ხათებისგან ითვისებენ საზოგადოებრივი წყობის, მატერიალური და სულიერი კულტურის არაერთ ასპექტს - იქნება ეს რიტუალები თუ ხელოსნობის სხვადასხვა დარგი - მათ შორის კი ყველაზე მნიშვნელოვან სფეროს — მეტალურგიას. ხეთების იმპერიის არსებობის პერიოდში, როგორც ჩანს, ხათები ჯერ კიდევ აგრძელებენ ხეთებთან თანაცხოვრებას, აქვთ რა მათთან მუდმივი ეკონომიკური თუ კულტურული (რელიგიურ-საკრალური) ურთიერთობის ინტერესი. შემდგომ, ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებიდან რკინის მადნის ძიებაში ნელ-ნელა ინაცვლებენ ჩრდილოეთით - აუყვებიან შავიზღვისპირეთს და აჭარისა და გურიის, კოლხეთის დაბლობის შემდეგ კი - ბზიფის, კოდორის, ენგურის, ცხენისწყლისა და რიონის ხეობების

ალმა, რაჭა-სვანეთის გავლით - გადადიან ჩრდილოეთ კავკასიაში - ითვისებენ ადგილობრივ საბადოებს, რაც მკაფიოდ დასტურდება დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური მონაპოვრით.¹⁰ ამიტომ არ არის გასაკვირი, და ამით იხსნება მათი ენობრივი თუ ეთნოლოგიური პარალელები იბერიულ-კავკასიურ ეთნო-ლინგვისტურ სამყაროსთან. რკინა იყო სწორედ ის სიმდიდრე, რითიც ხათებს უნდა ევაჭრათ ანატოლიაში, კერძოდ - ქანესში — ასურელებთან და ინდოევროპელ ხეთებთან თუ ლუვიელებთან.

ასევე საინტერესოა მოსაზრება, რომ ხათები შესაძლებელია ეთნიკურად დავუკავშიროთ მცირე კავკასიონის მთებში მცხოვრებ ქასქებს,¹¹ რომლებიც შესაძლებელია, მათი შთამომავლებიც კი ყოფილიყვნენ, თუმცა ეს მოსაზრება ჯერჯერობით ჰიპოთეზად რჩება.¹²

* * *

ხათური ტექსტები აღმოჩენილია ცენტრალურ ანატოლიაში - ხეთების დედაქალაქ ხათუსაში (თან. ბოლაზქოი) და საფინუვაში (თან. ორთაქოი). სამწუხაროდ, ხათური ენის პირველადი წყაროები არ მოგვეპოვება, მის შესახებ ინფორმაციას ვფლობთ მხოლოდ მეორადი - ხეთური წყაროებიდან. სწორედ ხეთური ტექსტებში ვხვდებით ცნებებს - „ქ. ხათიდან“, „ხათურად“, „ხათური“. თვითნ ეთნოსის თვითწოდების შესახებ არაფერი ვიცით.

ხათური ტექსტების კორპუსი შედგება 550 ფრაგმენტული ტექსტისგან. ზოგიერთი მათგანი სრულიად

¹⁰ ლამბაშიძე მ./ჭირაქაძე მ., 2013, 96-98.; დანვრილებით საქართველოს საბადოების შესახებ იხ. Муджарри Т., 2008.

¹¹ დანვრილებით ქასქების შესახებ იხ. შემდეგი ქვეთავი.

¹² Soysal O. 2004, 11.

ხათურადაა გადმოცემული, ზოგიერთი - შეიცავს ხათურ სიტყვებს. ფრაგმენტების უმეტესობა საერთოდ არ იკითხება. შემდეგი პრობლემა გახლავთ იმაში, რომ ისინი ჩანერილია არა ხათურ ენაზე მოსაუბრესგან, არამედ სრულიად განსხვავებული ეთნოსის მატარებელი ხალხისგან. უცნაურია, რომ ერთი ტექსტიც კი არ გვხვდება ხათების მიერ დაწერილი. საინტერესო ფაქტია - რატომ არასდროს არ ახსენებენ ხეთები ხათებს?

ო. სოიზალის აზრით, ხათებს აუცილებლად უნდა ჰქონოდათ პიქტოგრამული დამწერლობის მსგავსი რამ და უნდა ეწერათ ისეთ მასალაზე, რაც მინის წიაღმა არ შემოინახა. იგი ფიქრობს, რომ ანატოლიაში თიხაზე წერა და ლურსმნული დამწერლობის გამოყენება — მესოპოტამიელების შემოტანილი და დამკვიდრებულია.

ის იდეა, რომ ხათური წარწერების გაქრობის მიზეზი ხეთების მიერ პოლიტიკური მიზნებით ყველა ხათური წარწერის განადგურება უნდა ყოფილიყო, მიუღებლად მიგვაჩნია, ვინაიდან თუ ხეთებმა გაანადგურეს ყველა ხათური წარწერა, მაშინ რატომღა ინერდნენ ან თარგმნიდნენ მათ?

როგორც ჩანს, ხეთების პერიოდში ძვ. წ. 16-13 სს. ხათური ენა ცოცხალი სალაპარაკო ენა იყო - ე.ი. ხათები ხეთებთან პარალელურად თანაცხოვრობდნენ. ამის დასტურია რამდენიმე ხეთური ლურსმნული ტექსტი: სავარაუდოდ, ისინი სკოლის ტექსტებია, სადაც ორივე მხარეს ერთი და იგივე ტექსტია ჩანერილი ხეთური ლურსმნული დამწერლობით ხათურ ენაზე, ანუ გადამწერი ვარჯიშობდა ხათურად წერაში. ძალიან საინტერესოა აგრეთვე მოხუცი ჯადოქარი ქალის ტექსტი, რომელიც ხათი იყო და ხეთურ ენაზე აქცენტით საუბრობდა.¹³

¹³ Soysal O. 2004, 16.

ხათური ენა არის ერთ-ერთი ყველაზე ნაკლებად ცნობილი და წყაროებით დადასტურებული ძველანატოლიური ენა, მსგავსად ლუვიურისა, ფალაურისა და ხურიტულისა. მაგრამ, ლუვიურისა და ფალაურისგან განსხვავებით, იგი არ მიეკუთვნება ინდოევროპულ ენათა ოჯახს არამედ, ხურიტულის მსგავსად, იზოლირებულად მდგომი ენაა. ითვლება, რომ ხათური აგლუტინაციური, ანუ ფუძეზე ან ძირზე და აფიქსების დართვით შედგენილი სიტყვების მქონე ენაა. მსგავსი ენებია აგრეთვე შუმერული, ელამური და ურარტული. საინტერესოა, რომ არც ერთი ამ ენის წარმომავლობის შესახებ არაფერი ვიცით, ამიტომაც ჩნდება არაერთი ჰიპოთეზა მათ შესახებ. მსგავსი ენაა ხურიტულიც, რომელსაც ხათურის მსგავსი ფონოლოგია აქვს, მაგრამ მორფოლოგიური მსგავსება ამ ენებს შორის არ იძებნება. აგლუტინაციური სტრუქტურის გამო მას უნათესავებენ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახს, კერძოდ კი - ჩრდილო-დასავლურ კავკასიურ ენებს (ჩერქეზულ ენათა ოჯახს).

ხათური ტექსტების უმეტესობა გვხვდება ბილინგვურ, ანუ ორენოვან ტექსტებში, სადაც ხათურ ტექსტებს თან ერთვის ხეთური თარგმანი. საკმაოდ დიდია ის პრობლემები, რომლებიც წარმოიშვება ხათურიდან ხეთურად თარგმანისას. საქმე ისაა, რომ ხეთები, როგორც ჩანს, სრულყოფილად ვერ ფლობდნენ ხათურ ენას, მითუმეტეს, რომ ხათური ფონემების ინდოევროპულ ხეთურ ენაზე ჩანერისას როგორც ჩანს, ყველა ბგერას ვერ იწერდნენ სწორად. ამიტომ, ტექსტებში უამრავი შეცდომაა გაპარული, როგორც გრამატიკული, ასევე მორფოლოგიური. ჩვენ ისიც არ ვიცით, როგორი ფონოლოგიური სისტემა ჰქონდათ ხათებს, ვინაიდან ხათური ტექსტები მოგვეპოვება მხოლოდ ხეთების მიერ ჩანერილი და არ ვიცით, რამდენად სწორად იწერდნენ მათ.

ხეტები ხათურ ენას მოიხსენიებდნენ, როგორც Hattili „ხათური, ხათურად“. მეცნიერთა უმრავლესობა თანხმდება იმაზე, რომ ხეთ გადამწერებს, არა მარტო ხათების რიტუალები და შელოცვები (ის ორი ძირითადი კატეგორია, რომელზეც გვხვდება ხათური ტექსტები), არამედ თავად ხათური ენაც კი კარგად არ ესმოდათ. ზოგი ვარაუდობს, რომ ხათური ტექსტების ჩანერისას ხეტები სარგებლობდნენ კარნახით, რის დროსაც ის სიტყვები, რომლებიც ხეთ მწერალს უბრალოდ არ ესმოდა, უთარგმნელი რჩებოდა. გვხვდება ტექსტის მთელი პასაჟები, რომელიც არ არის თარგმნილი ხეთურად. ხოლო რაც გვაქვს თარგმანი, ისიც, როგორც ჩანს, თავისუფალი თარგმანია.

ძირითადი პრობლემა, რომელიც დგას ხეთოლოგთა წინაშე ხათური ენის შესწავლისას არის ის, რომ ხათური წერილობითი წყაროები, რომლებიც ჩვენ ხელთა გვაქვს, ძალიან ფრაგმენტულია და ძნელია, შეადგინო ტექსტების სისტემატური კორპუსი. ეს ფრაგმენტული ტექსტები მნიშვნელოვანიც რომ იყოს, არ მოგვეპოვება მათი ასლები, სადაც დავინახავდით სავარაუდო შეცდომებს ტექსტის დადგენისას. ასევე ძნელია აღდგინო ხათური ენის გრამატიკული და ორთოგრაფიული სტრუქტურა.

მეცნიერთა მიერ იყო არაერთი მცდელობა, ხათური დაენათესავებინათ რომელიმე იბერიულ-კავკასიურ ენასთან, მაგრამ ეს საკითხი მხოლოდ ჰიპოთეზად რჩება. ძირითადი მოსაზრებებით, ხათური მიეკუთვნება:

ა. ჩრდ.-დას. კავკასიურ ენებს (ჩერქეზულ ენათა ოჯახს)

ბ. ჩრს.- აღმ. კავკასიურ ენებს (დაღესტანურ ენათა ოჯახს)

გ. სამხრ. კავკასიურ ენებს (ქართველურ ენათა ოჯახს)

სხვა ჰიპოთეზები, რომლებიც გამოითქვა მე-20 საუკუნის პირველ ნახევარში, იყო ის, რომ ხათურ ენას

მიიჩნევდნენ ან დენე-სინო-კავკასიურ ენად ან ეგეოსურ-ანატოლიურ სუბსტრატად. სამწუხაროდ, ამ ჰიპოთეზებს მეტად სუსტი არგუმენტები მოჰყვება.

ხათური სიტყვები შედგება პრეფიქსებისა და სუფიქსებისგან, რომლებიც სახელად ძირებს ემატება.

მაგ.: *kā=hanwaašuit=ūn* = „ტახტზე“

kā — ადგილობითი პრეფიქსი

hanwaašuit = სახელადი ძირი „ტახტი“

ūn = დამატების ბრუნვის სუფიქსი

უმეტესად შეუძლებელია, დაადგინო ხათური ენის ფონოლოგიური სისტემა. მაგ.: /e/ და /i/ ძნელად თუ განირჩევა. ასევე ვერ ვარჩევთ <u> -სა და <ū> -ს (/o/ /u/?), ასევე მჟღერსა /b/, /d/, /g/ და ყრუს /p/, /t/, /k/).

ასევე საკამათო თემაა ხათური ენის ერგატიული ნყობაც (მოთხრობითი ბრუნვის ქონა). ტექსტების სიმცირის გამო ეს საკითხი ჯერჯერობით ღიად რჩება.

ხათური ტექსტები დღესდღეობით მოიცავს ხეთური ტექსტების კატალოგის შემდეგ ნომრებს: E. Laroche, Catalogue des Texts Hittites (CTH) 725-745:

CTH 725 - ტაძრის საფუძვლის ჩაყრის რიტუალი ხათურ და ხეთურ ენაზე

CTH 726 - საფუძვლის ჩაყრის რიტუალი ხათურ და ხეთურ ენაზე

CTH 727 - მითი მთვარის ციდან ჩამოვარდნის შესახებ ხათურ და ხეთურ ენაზე

CTH 728 - შელოცვა ხათურ და ხეთურ ენაზე

CTH 729 - შელოცვა ხათურ და ხეთურ ენაზე

CTH 730 - ხათური მთვარისა და ქარის შელოცვები

CTH 731 - ტექსტის ფრაგმენტები ხათურ და ხეთურ ენაზე

CTH 732 - ხეთუშის რიტუალი, ლაშქრობისას

CTH 733 - ხათი ღვთაებების გამოხმობა: ღვთაებისა და ადამიანის საუბარი

CTH 734 - ხათური რიტუალებისა და შელოცვების ფრაგმენტები

CTH 735 - ხათური ლოცვანი და შელოცვანი

CTH 736 - ქალღვთაება ცინთუხის სიტყვა მზის ქალღვთაების ტაძარში

CTH 737 ნერიქის დღესასწაული (ხათური სიტყვებით)

CTH 738 - ქალღვთაება თეთესხაბის დღესასწაული

CTH 739 - თუხუმირას დღესასწაული

CTH 740 - ხათური ლოცვები

CTH 741- თისალურიას ქალების ხათური სიმღერა

CTH 742 - ხათური სიმღერა

CTH 743 - ხათური ანტიფონური სიმღერა

CTH 744 - დღესასწაულის ფრაგმენტები ხათური სიტყვებით

CTH 745 - ხათური ფრაგმენტები

ბოლაზქოის ხეთური ლურსმნული ტექსტების არქივიდან ცნობილია ჭექა-ქუხილის ძველანატოლიური რიტუალი (CTH 631)¹⁴, რომელიც სხვა რიტუალების

¹⁴ დანვრილებით ტექსტის ავტოგრაფების, ტრანსლიტერაციის, თარგმანისა და სრული ბიბლიოგრაფიის შესახებ იხ. ხეთოლოგიის პორტალი: http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/hetkonk/hetkonk_abfrage.php?c=631)

მსგავსად, ხათური რელიგიური სამყაროდან მომდინარეობს. იგი ჩანერილი იყო იმ შემთხვევისთვის, როდესაც „ამინდის ღვთაება მეფეს ჭეჭა-ქუხილს მოუვლენდა“. რიტუალის ჩატარების წესი განსხვავდებოდა იმ შემთხვევაში, ჭეჭა-ქუხილის დროს მეფე სასახლეში იმყოფებოდა თუ მგზავრობისას. ტექსტში ნახსენებია რკინის ტახტი, რომელიც რიტუალში ერთ-ერთ მნიშვნელოვან როლს ასრულებს.

რიტუალი ტარდება ტაძარში და ძალიან ყურადსაღები და საგულისხმოა როგორც მასში მონაწილე ადამიანების თანამდებობები, ასევე თავად რიტუალის მიმდინარეობა, ვინაიდან იგი ერთგვარ მსგავსებას აჩვენებს მომდევნო პერიოდის ქრისტიანულ ღვთისმსახურებასთან.

თარგმანი¹⁵

წინა მხარე |

1. [როდესაც ამინდის ღვთაება¹⁶ დაიჭე]ქებს, სასახლის მოხელე¹⁷ გაიქცევა, მეფის გვერდით
2. რკინის [ტახტი]თან მიირბენს, მცველების¹⁸ წინ

¹⁵ ლამბაშიძე მ., 2014.

¹⁶ „ამინდის ღვთაება“ (ხეთ. Tarhunt(a), ლუვ. Data, ხურიტ. Tesub, აქად. Adad, შუმ. Iškur, ჩრდ. სემიტ. Ba'al) - ხეთების უმთავრესი ღვთაება. ხეთი მეფე თავს ამინდის ღვთაების მონად თვლიდა, რომელსაც თავის ძალაუფლებას მადლობდა. დაწვრილებით სახელწოდების წარმოშობის შესახებ იხ. Schwemer D., 2008, 17-24; Burney Ch., 2004, 257.

¹⁷ DUMU É.GAL - „სასახლის მოხელე“ (აქად. MĀR EKALLIM)M, რომლის მოვალეობა იყო სასახლის რიტუალებში მონაწილეობა, სასამართლოში მოწმედ გამოსვლა და სხვ., დაწვრილებით იხ. *Chicago Assyrian Dictionary*, 1977, 258-259.

¹⁸ ^{LU}MEŠEDI- „მცველი“, სასახლის მოხელე, რომლის მოვალეობა იყო მეფის დაცვა. სასახლის სხვა მოხელეებთან ერთად

3. დადგე[ბა. მეფის ძ]ენი მიდიან, მცველების უკან
4. დადგებიან. სასახლის მოხელენი დაიკავებენ
(თავიანთ) ადგილს.
5. გარეშენი¹⁹ (და) შინაურნი²⁰
6. ფეხზე აგები[ან], უკან დაიხევენ, გაჩერდებიან.
7. მცველი იქ ქურას დადგამს, მივა და
8. მეფის ძეთა (და) ასულთა²¹ წინ დადგება.
9. მეფისა (და) დედოფლის მოხელენი მივლენ და
მეფისა და დედოფლის
10. მუხლის საფარს²² და ფეხსადგამს²³ აიღებენ.
მუხლის საფარს
11. წმინდა X²⁴-ს დაადებენ. ფეხსადგამს მიწაზე

მონაწილეობდა სასახლის რიტუალებში, დაწვრილებით იხ. Alp S., 1940; ჩარეჟიშვილი ნ., 2010.

¹⁹ LÚ.MES³ ŪBARU: „უცხო კაცი, უცხოელი, უცხოელი სტუმარი, სტუმარი, უცხო ტომელი“, *Chicago Assyrian Dictionary* 2010, 11; Neu E., 1970, 76-79. სავარაუდოდ, უნდა ვიგულისხმოთ ის პირი, ვინც არ ეკუთვნის ტაძრულს, ე.ი. სამეფო ოჯახს. მითუმეტეს, რომ ტექსტში საპირისპიროდ ნახსენებია პირები, რომლებიც მეფის წინ „მუდამ არიან“, სავარაუდოდ - „შინაურნი“ და „გარეშენი“.

²⁰ „ისინი, ვინც მეფის წინ მუდამ იმყოფებიან“.

²¹ მეფის ძენი და ასულნი რიტუალის შესრულებაში უშუალოდ არ მონაწილეობენ, „გარეშე კაცების“ მსგავსად, რიტუალის მსვლელობისას სხედან და თვალყურს ადევნებენ.

²² [(gi-nu-w)a-a]š GAD^{HLA}. ტერმინის შესახებ იხ. ასევე ტატიშვილი ი., 2001, 28.

²³ ĩiri-gub(-ba): step; footstool, pedestal ('foot' + 'to stand'), Halloran J., 1999, 98. „ფეხსადგამი, ამაღლებული სადგამი, ასასვლელი“, რომელიც მეფის ტახტის წინ იდგმებოდა.

²⁴ šuppiwaš[analli- წმინდა ნივთი, რომელიც გამოიყენებოდა რიტუალის შესრულებისას. ამ ტერმინთან დაკავშირებით იხ. Ünal A., 2007, 794.

12. დადგამენ. მოხელეები უკან [დაიხვე]ენ და თავიანთ ადგილს დაიკავენ.
13. [მე]ფე და დედოფალი დგებიან ტახტიდან. მეფე ემთხვევა (მინას)
14. სარკმლის წინ, დედოფალი[ც სა]რკმლის წინ
15. [დაი]ჩოქებს. მნდეთუხუცესი²⁵ მიაწოდებს რკინის ბარძიმს²⁶ მეფეს.
16. მეფე სარკმლის წინ შესწირავს²⁷. მნდეთუხუცესი გამოართმევს მეფეს
17. ბარძიმს და წაიღებს მას. მეფე და დედოფალი უკან დაბრუნდებიან
18. [ტახტის]კენ და დასხდებიან. მეფის ძენი (და) ასულნი
19. [დასხდებიან. უცხო კაც]ები მეფეს თავს დაუხრიან და დასხდებიან.
20. [მნდეს ამინდის ღვთაების] შემკულ ბარძიმს მოიტანს. მეფე და დედოფალი ადგებიან.
21. [დიაკვან]ი²⁸ მოუხმობს. ამინდის ღვთაების თასიდან შესვამენ ისინი. სცემენ
22. [(დაფდაფს. მგალობლები²⁹)] გალობენ. მნდეს ერთი (თავი) პური³⁰ გარედან შემოაქვს,

²⁵ LU SÍLA.ŠU.DU₃ - „მნდე“, GAL LU^{MEŠ} SÍLA.ŠU.DU₃ - „მნდე-თუხუცესი“, Glassner J. J., 1993, 420-422; Frantz-Szabo, G. 1993, 422-423; Burney Ch., 2004, 35; ტატიშვილი, ი., 2001, 27.

²⁶ iškariḫ = iṣpantuzziyaššar = DUG teššummi- (შუმ. GAL, აქად. UKURIGGU, ADAGU(R)RU > DUG A.DA.GUR₃) - „ბარძიმი“, სარიტუალო თასი, რომლითაც ღვინოს წირავდნენ ღვთაებას.

²⁷ რაც გამოიხატებოდა ღვთაებებისთვის წმინდა სასმისიდან ღვინის გადმოსხმით.

²⁸ LU kita- (LU ALAMZU₃) - „დიაკვანი, ტაძრის მოხელე, რომლის ერთ-ერთი მოვალეობა იყო ხალხის რიტუალისთვის მოხმობა“, იხ. აგრეთვე ტატიშვილი, ი., 2001, 30.

²⁹ ტექსტში მოხსენიებული არის „მგალობლის/ტაძრის მომღერლის“ აღმნიშვნელი ორი ტერმინი: LU^{MEŠ} ḫ alliyari- და

23. [მეფე გატებს, მწ]დე აილებს და გააქვს გარეთ.
24. []დიაკვანი უხმობს. ტაძარში³¹ (წირვა)
დასრულებულია.
25. [როდესაც] ამინდის ღვთაება დაიჭეკებს, მეფე
სარკმლის წინ
26. [დაიროქებს, (თავ) პურს გატებს და დადებს
სარკმელთან. [ღვინიანი] ბარძიმით
27. მეფე შესწირავს. შემდეგ ემთხვევა (მინას).
28. [როდესაც ამინდის ღვთაება დაიჭეკებს, მეფე
ეტლიდან გადმოვა,
29. [დაიროქებს და შესწირავს, შემდეგ ისევ ემთხვევა
(მინას).
30. [როდესაც მეფე ზემოთ ქალაქში³² ავა, იმ დღეს
არაფერს [მოიმოქმედებს]
31. [ხოლო] როდესაც გათენდება, გააღ[ებენ (და)
ფარ]დას
32. [გადასწევენ]. მეფე (ღვთისმსახურების)
შესამოსელს³³ აილებს [და] გარეთ
33. [გავა]. მცველი³⁴ ტაძრ[იდან სანმ]ისს³⁵ აილებს

LÚ.MEŠ³⁵ saḫ tarili- დანვრილებით ამ ტერმინების შესახებ იხ. Klinger J., 1996, 747-753; ტატიშვილი, ი., 2001, 29.

³⁰ NINDA.GUR₄.RA = ^{NINDA}ḫ arši- „სქელი/მაღალი (საფუარიანი) თავი პური“, Hagenbuchner-Dresel A., 2002, 170-171; ტატიშვილი, ი., 2001, 30-31.

³¹ ḫ alentu - , ḫ alentuwa - „ტაძარი“, ვრცლად ამ ტერმინის შესახებ: *Hethitisches Wörterbuch*, 1991, 20-26; Tatišvili I., 1997, 181-183.

³² ე.ი. ხათუსაში.

³³ aniyatt-/aniyatti = KIN, UNUTI, იხ. Ünal A., 2007 31; *Hethitisches Wörterbuch*, Bd I/1 (1975-1984) 88-89.

³⁴ LÚ ḫ uldala- სავარაუდოდ უნდა იყოს LÚ MEŠEDI- „მცველი“-ს სინონიმი, *Hethitisches Wörterbuch*, 2010, 704.

³⁵ kurša- . ამის შესახებ დანვრილებით იხ. ღამბაშიძე მ., 2012, 2012.

34. [და გაიტა]ნს გარე[თ].
35. [მეფე გარე]დან შემოვა და შევა [ტაძარ]ში.
36. [ტახტი]თან გვერ[დით დადგება]. მესუფრე (და) მზარეულები
37. [შემოვ]ლენ. ორი (ცალი) ქვევრი კი, - (რომელთაგან) ერთშიც 15 შავი
38. [(თავი) პური] და მეორეშიც 15 [შავი] (თავი) პური დევს - შემოაქვთ მათ
39. [და დადგამენ. -ს] გარედან შემოაქვს []. შემდეგ აიღებს იგი
40. [გირჩებს] ჩაყრის [შიგნით]. და იგი კვლავ
41. [აიღებს] და მეფეს [] საცეცხლურს მიაწოდებს მეფეს
42. [] მიაწოდებს იგი მეფეს.
43. [...] ისინი და დადგამენ მას იქვე. მეფე ტახტთან
44. [დადგამენ]. 9 შავ ცხვარს და დაკლავენ კედელთან
45. []მას და გარეთ გაიტანენ
46. [ეზი]დებიან. 1 ხარს ეზიდება 10 ბრინჯაოს შუბოსანი
47. [ეზიდე]ბა 10 ბრინჯაოს შუბოსანი³⁶
48. []და ტაძარში შეიტანენ მას. და ისინიც
49. [დაკლავენ. მეფე] 20 შუბოსანს გადაუხდის 5 მინა ვერცხლს.
50. [] თითო აიღებს თავისთვის 10 სიკლ ვერცხლს.
51. [აკურთხებს³⁷] მეფეს აწვდის. მეფე
52. [აკურთხებს.] შავ (თავ) პურებს დაამტკრევენ.
53. [და -ის წინ] ისინი. მესუფრეთუხუცესი³⁸ გატებს

³⁶ LÚ^{MEŠ} ŠUKUR ZABAR

³⁷ QATAM dāi - „ხელს ადებს“

³⁸ GAL LÚ^{MEŠ} GIŠ BANŠUR

54. შავ (თავ) პურს და დადებს ქურაზე.] X³⁹ []-ის
წინ დადგამს
55. [ტახტთან] პურის ნატეხს
56. []პურის ნატეხს ქურასთან.
57. [] წინ [] 3 სიკლს],
58. [ქურა]ს ერთხელ, სანმისის წინ ერთხელ

წინა მხარე II

1. მზარეულთუხუცესი⁴⁰ [ტარიგიან შავ ბარძიმს⁴¹
მეფეს მიაწვდის].
2. მეფე აკურთხებს მას. მზარეულთუხუცესი
ლვთაებ[ის წინაშე კედელთან სამჯერ შესწირავს]
3. მზარეულთუხუცესი უკან დაბრუნდება. შემდეგ
[მესუფრეთუხუცესი]
4. მზარეულთუხუცესი ქურასთან ერთხელ შესწირავს,
სანმისთან ერთხელ, ტახტთან ერთხელ,
5. სარკმელთან ერთხელ, საკეცთან ერთხელ [],
შემდეგ [ლვთაების წინაშე]
6. ქურასთან ერთხელ[ლ].
7. მზარეულთუხუცესი მიაწვდის ღვინიან შავ ბარძიმს
[მე]ფეს,
8. მეფე აკურთხებს. მზარეულთუხუცესი ღვთაების
წინაშე [კედელ]თან 3-ჯერ შესწირავს.
9. მზარეულთუხუცესი უკან დაბრუნდება. შემდეგ
მიანოდებს მესუფრეთუხუცესი
10. მზარეულთუხუცესი ქურასთან შესწირავს
ერთხელ, სანმისთან [ერთხელ, ტახტთან ერთხელ]
11. სარკმელთან ერთხელ, საკეცთან ერ[თხელ,]-თან
12. ერთხელ.
13. მეფე დაიჩოქ[ებს], შემდეგ ტახტთან მივა.

³⁹ taurar/tarawar - სავარაუდოდ, ჭურჭლის სახეობა, იხ. Neu E., 1970, 70-73.

⁴⁰ GAL LÚ^{MES} MUḪALDIM

⁴¹ valhiaš išpanduziašar GE₆

14. მნდეს მოაქეს ბარძიმი. მეფე მო[სვამს] ორ(ჯერ).
ამინდის ღვთაებისა და ვასეცილის
შესწირავს თასით. იშთარის პატარა საკრავის (ხმა)
[გაისმის]⁴². მგალობლები გალობენ.
15. მზარეულთუხუცესს მოაქეს ღვიძლი და კედელთან
დადებს, ქურასთან
16. დადებს, სანმისთან დადებს, ტახტთან დადებს,
სარკმელთან დადებს,
17. საკეტთან დებს, შემდეგ ისევ ქურასთან დადებს.
18. მზარეულთუხუცესი მიაწვდის ღვინიან შავ ბარძიმს
მეფეს.
19. მეფე აკურთხებს. [მზარეულ]თუხუცესი შესწირავს
[კედელ] თან.
20. მზარეულთუხუცესი უკან მიდის. შემდეგ
გამოართმევს სუფრის[ხუცესი] მას
21. მზარეულთუხუცესი წრეს დაარტყამს: ერთ[ხელ]
ქურასთან, სანმისთან ერთხელ,
22. სარკმელთან ერთხელ, საკეტთან ერთ[ხელ],
სარკმელთან ერთხელ შესწირავს.
23. მეფე ემთხვევა (მინას). მზარეული ღვიძლს აწვდის
[მეფეს].
24. მეფე აკურთხებს, გამოიტანს გარეთ (ტაძრიდან) და
მიაწვდის მნდეს.
25. მეფე შევა საკურთხეველში⁴³.
სეფისკვერის⁴⁴(მომზადების ამბავს) გამოაცხადებენ.
26. [] მოაქვთ სანმისი და კვლავ ჩამოჰკიდებენ
მას.

⁴² იშთარის დიდი და პატარა საკრავი უნდა იყოს სავარაუდოდ ზარი („გაისმის ზარის რეკვა“), რაც ტაძარში მყოფთ ძირითადად სიჩუმისკენ მოუხმობს, იხ. Klinger J., 1996, 742.

⁴³ tunakeššar = É.ŠÁ - ტაძრის ცენტრალური ადგილი, იხ. აგრეთვე ტატიშვილი, ი., 2001, 32-33.

⁴⁴ NINDA ŠARAMA - „სამეფო პური“.

27. [მეფე] აიღებს (ღვთისმსახურების) შესამოსელს და გარეთ გავა.
28. [ცის] სკარზე⁴⁵, მიაწოდებს მეჭურჭლე⁴⁶ მეფეს ბარძიმს.

 29. [მეფე] იხ[მევს] მას. მეჭურჭლე აიღებს კვლავ ბარძიმს
 30. [მეფეს] გადასცემს: ორ ნატეხ პურს, 2 ხის ფეშხუმს⁴⁷.
 31. 2 ფიალას⁴⁸. ხელოსანი ემთხვევა (მინას). იგი იღებს კვლავ [(ღვთისმსახურების) შესამოსელს],
 32. მეფე უკან დაბრუნდება ტაძარში.

33. მეფე და დედოფალი სხდებიან. მზის ქალღვთაების (და) მეცულას ბარძიმიდან მსხდომარენი
34. შესვამენ. მესუფრე აიღებს წმინდა ტაბლიდან ორ X⁴⁹ (თავ) პურს,
35. მიაწოდებს მეფეს. მეფე გატეხს. მესუფრე აიღებს მას და დააბრუნებს
36. უკან წმინდა ტაბლაზე. იშთარის პატარა საკრავის (ხმა გაისმის). მგალობლები გალობენ.
37. ღვთაების ტაძრიდან გამოაქვთ მათ სამი ხის ფეშხუმი. [] შეაქვთ იგი
38. და მეფესთან მოაქვთ. მეფე აკურთხებს.
39. შემდეგ იგი კვლავ ტაძარში შეაქვთ. [] გამოაქვთ
40. სამკვეთლოდან⁵⁰ საცეცხლური.
41. მეფე და დედოფალი მსხდომარენი შესვამენ ამინდის ღვთაებისა და [ვასეცილისა] ბარძიმიდან.

⁴⁵ „როდესაც ადრე იქნება“.

⁴⁶ LÚ^{GIS}TUKUL

⁴⁷ GIS^{GIS}zal(u)wani, იხ. Neu E., 1970, 73-76.

⁴⁸ DUG^{GIS}huppar-

⁴⁹ tuninga-

⁵⁰ É^{NA}tuhtumar, დანვრილებით იხ. Weeks D. M., 1985, 20-21.

42. მესუფრე [აილებს] წმინდა მაგიდიდან ორ X[(თავ) პურს],
43. აწოდებს მეფეს და მეფე გატეხს მას. მესუფრე მეფეს [გამოართმევს] და უკან
44. დადებს წმინდა ტაბლაზე. იშთარის პატარა საკრავის (ხმა) გაისმის. მგალობ[ები] გალობენ.
45. მეფე და დედოფალი მსხდომარენი შესევამენ ღვთაება ინარას ბარძიმიდან.
46. მეფე და დედოფალი მსხდომარენი ემთხვევიან მინას⁵¹.
47. მწდეს შემოაქვს შავი (თავი) პური, მეფეს [ანვდის?]
48. დაფდაფების ხმა გაისმის. მგალობლები გალობენ.
49. მეფე და დედოფალი მსხდომარენი ემთხვევიან მ[ინას.].
50. მწდეს შემოაქვს შავი პური []
51. [მგა]ლობლები გალობენ.
52. [მეფე და დე]დოფალი მსხდომარენი ემთხვევიან [მინას].
53. [მწ]დეს შემოაქვს [შავი პური].
54. [მგა]ლობლები გალობენ.

უკანა მხარე III

1. საკე[ტს]
2. მზარეულთუხუცესი [მიანვდის? მეფეს შავ] ღვინიან ბარძიმს
3. მეფე აკურთ[ხებს]. მზარეულთუხუცესი ღვთა[ების წინაშე] სამჯერ შესწირავს კედელთან].
4. მესუფრეთუხუცესი აწვდის. მზარეულთუხუცესი შესწირავს [ქურასთან ერთხელ, სანმისთან
5. ერთხელ, ტახტთან ერთხელ, სარკმელთან ერთხელ, საკეტთან ერთხელ,
6. (და) კვლავ ქურასთან ერთხელ.

⁵¹ ე.ი. მცირე მეტანიას ასრულებენ.

7. მეფე ემთხვევა (მინას), შემდეგ იგი ტახტთან
[დაბრუნდება]
8. მწდეს მოაქვს ბარძიმი. მეფე ორჯერ შე[სვამს,
ამინდის ღვთაებისა და ვასეცილის]
9. შესწირავს ფ[იალ]ით. იშთარის პატარა საკრავის
ხმა (გაისმის). მგა[ლობლები]
10. [გალობენ.] გამოაქვს გარეთ
11. [] ხელის დასაბან
წყალს აძლევენ. მე[ფე და დედოფალი]
12. [] ემთხვევიან (მინას).
ამინდის ღვთაების [შემკული] ბარძიმიდან
13. [სვამენ ისინი. მეფე] შესწირავს თასით, დედოფალი
კი [არა].
14. [დაფდაფების ხმა] გაისმის. მგალობლები გალობენ.
15. [მწდეს] შავი (და) მუავე [ერთი (თავი)პური]
შემაქვს და [მეფეს] აწოდებს.
16. [იგი გატეხს. მწ]დე იღებს და დადებს ღვთაების
წინ კედელთან,
17. [მესუფრე] აიღებს ტკბილ თავ [პუ]რს წმინდა
ტაბლიდან.
18. [მეფე გატეხს და] კვლავ დადებს წმინდა ტაბლაზე.
19. [მეფე და დედოფალი] ადგებიან. მდგომარენი
ემთხვევიან (მინას)⁵². მზის ქალღვთაების
20. [შემკული] ბარძიმიდან შესვამენ. მეფე შესწირავს
[თას]ით,
21. დედოფალი არა. იშთარის დიდი საკრავის (ხმა
გაისმის). მგალობლები გალობენ.
22. მწდე აწოდებს მეფეს ტკბილ [(თავ)-პურს], გა ტეხს
(მას). სუფრის კაცი
23. აიღებს [ტკბილ (თავ) პურს წმინდა ტაბლიდან.
[მეფე] გატეხს
24. და დადებს უკან [მა]გიდაზე.

⁵² ე.ი. დიდ მეტანიას ასრულებენ.

25. მეფე და [დე]დოფალი მსხდომარენი ემთხვევიან (მინას). ამინდის ღვთაების [შემკული] ბარძიმიდან
26. შესვამენ. მეფე შესწირავს თასიდან, დე[დოფალი კი არა]. დაფდაფების (ხმა) გაისმის.
27. მგალობლები გალობენ. [მნდე] აწოდებს შავ მჟავე პურს
28. [მეფეს] იგი გატეხს მას. მნდე [გამოართმევს მეფეს] მას და მიაწოდებს სუფრის კაცს.
29. [ტაბლის კა]ცი მას ღვთაების წინ დადებს კედელთან. ტაბლის კა]ცი მიაწოდებს ტკბილ პურს
30. [წმინდა] ტაბლიდან მეფეს და იგი [გატეხს მას. სუფრის კაცი]
31. [წმინდა ტაბლაზე] დებს (მას). დედოფალიც ას[ევე იქცევა].
32. მეფე და დედოფალი მს[ხდომარენი] ემთხვევიან (მინას). ამინდის ღვთაების შემკული ბარძიმიდან შესვამენ.
33. მეფე [შესწირავს] თასიდან, დედოფალი კი არა. დაფდა[ფების] ხმა გაისმის.
34. მგალობ[ლები] გალობენ. მნდე აწოდებს შავ (და) მჟავე [ერთ (თავ) პურს]
35. მეფეს. იგი გატეხს. მნდე აიღებს, მიაწოდებს ს[უფრის] კაცს
36. და სუფრის კაცი ღვთაების წინ დებს კედელთან.
37. მეფე და დედოფალი მსხდომარენი ემთხვევიან (მინას). [ამინ]დის ღვთაების შემკული ბარძიმიდან
38. სვამენ. მეფე შესწირავს თასიდან, დედოფალი კი ა[რა]. დაფდაფების (ხმა) გაისმის.
39. მგალობლები გალობენ. მნდე აწოდებს მჟავე და შავ ერთ [(თავ)-პურს,
40. მეფეს. იგი გატეხს მას. მნდე იღებს და აწოდებს სუფრის კაცს.
41. სუფრის კაცი ღვთაების წინ დებს კედელთან.
42. მეფე და დედოფალი მსხდომარენი ემთხვევიან (მინას). ამინდის ღვთაების შემკული ბარძიმიდან შესვამენ.

43. მეფე შესწირავს თასიდან, დედოფალი კი არა.
დაფდაფების (ხმა) გაისმის.
44. მგალობლები გალობენ. მწდე მიაწოდებს მჟავე და
შავ (თავ)-პურს,
45. მეფეს. იგი გატეხს მას. მწდე აიღებს და მიაწოდებს
სუფრის კაცს.
46. სუფრის კაცი ღვთაების წინ დებს კედელთან.
47. მეფე და დედოფალი მსხდომარენი ემთხვევიან
(მინას). [ამინ]დის ღვთაების შემკული ბარძიმიდან
48. სვამენ. მეფე შესწირავს თასიდან, დედოფალი კი
ა[რა]. დაფდაფების (ხმა) გაისმის.
49. მგალობლები გალობენ. მწდე აწოდებს ერთ [(თავ)-
პურს, მჟავესა და შავს
50. მეფეს. იგი გატეხს მას. მწდე აიღებს და მიაწოდებს
სუფრის კაცს.
51. სუფრის კაცი ღვთაების წინ დებს კედელთან.
52. მეფე და დედოფალი მსხდომარენი ემთხვევიან
(მინას). [ამინ]დის ღვთაების შემკული ბარძიმიდან
53. სვამენ. მეფე შესწირავს თასიდან, დედოფალი კი
ა[რა]. დაფდაფების ხმა გაისმის.
54. მგალობლები გალობენ. მწდე აწოდებს ერთ [(თავ)-
პურს, მჟავესა და შავს
55. მეფეს. იგი ტეხავს მას. მწდე აიღებს და მიაწოდებს
სუფრის კაცს.
56. (სუფრის კაცი დადებს მას ღვთაების წინ
კედელთან).

უკანა მხარე IV

1. []
2. [იშთა]რის-საკრავი
3. [მიაწოდებს] მწდე მჟავე და შავ (თა[ვ]
პურს,]
4. [მეფე] გატეხს და იხმევს.
5. [ემთხვე]ევიან (მინას). მზის ღვთაების
ბარძიმიდან შესვამენ.
6. [] წითელ (თავ)პურს ტეხს იგი. ლაშქარს უკან []

7. [] სვამენ. დიდი იშთარის საკრავის (ხმა გაისმის)
8. [ერთ (თავ)]⁵³ პურს ტეხს.
9. [უხუცესს⁵⁴].
10. [ღვიწიან (ბარძიშს) გადასცემს იგი.
11. [ხოტბით და იგი იღებს თავისთვის.
12. [] დამსხდარნი შესვამენ. დიდი იშთარის საკრავის (ხმა გაისმის)
13. [დიდებულები სატრაპეზოდ მიდიან.
14. [(მუხლს)] იყრიან. მეფე შესწირავს თასით.
15. [ამინდის ღვთაების და ვა[სეცილის პატივსაცემად] შესვამენ.
16. [მგალობლები] გალობენ. მნდე აიღებს სასმისს.
17. [] X-ს დებს იგი და იგი მეფის წინ
18. [] შედის საკურთხეველში. მეფე [განმენდს] ტაბლებს.
19. [მეფე]მიდის, დედოფალი დგება (და) მუხლს იყრის.
20. [] იგი. დიდი იშთარის საკრავის (ხმა გაისმის). მგალობლები გალობენ.
21. [] ტაბლებს და შედის საკურთხეველში
22. []ოქროს შუბოსანი მეფის ტაბლას და დედოფლის ერთ
23. [ტა]ბლას იღებენ ისინი და გარეთ გააქვთ.
24. [ფარდას ჩა]მოაფარებენ, კარს დახურავენ. მეფე ნმინდა სანოლზე (დანვება)

⁵³ NINDA₂zippulašši = NINDA₂ arši

⁵⁴ LÚ.MEŠ₂ ŠU.GI, დანვრილებით იხ. Klengel H., 1965, 223.

25. [] (თავ) პურს გატეხენ, სასახლის მსახურთა უფროსს მიანოდებს.
26. [] ღამე. დასასრული.
27. [ცისკარზე] ფარდას გადასწევენ, მეფე (ლეთისმსახურების) შესამოსელს
28. აიღებს. [] გამოვა. გა[რეშე] კაცი
29. [] ნინ. ორ შავ (თავ) პურს გატეხ[ს]
30. [] აიღებს. ლუდითა (და) ღვინით შესწირავს. შემდეგ ემთხვევა (მინას).
31. [მეფე გა]რეთ გავა. მზარეულები შემოვლენ და ხორცს
32. []. მეფე შემოვა გარედან, შევა საკურთხეველში.
33. [სეფისკვე]რის (მომზადების ამბავს) გამოაცხადებენ. მეფე დაჯდება. რომელი სასმის[ებიც] მუდამ სავსეა
34. [შესვა]მს იგი, ასევე შესვამს სხვებსაც.
35. [როდესაც გა]აღებენ, მიდიან სატრაპეზოში⁵⁵.
36. [სეფისკვერს (მომზადების ამბავს) გამოაც]ხადებენ. მზარეულთუხუცესი და მზარეულები ხორცს დადებენ.
37. [] ღვინიან შავ ბარძიშს აიღებს. კედელთან
38. [ღვთაებას ერთხელ] შესწირავს. ქურასთან ერთხელ, სანმისთან ერთხელ,
39. [ტახ]ტთან ერთხელ, სარკმელთან ერთხელ, საკეტთან ერთხელ,
40. [სარკმელ]თან ერთხელ შესწირავს იგი.
41. [მეფე] და დედოფალი დასხდებიან. რომელი სასმისიც მუდამ სავსეა, იქიდან) შესვამენ,
42. ასევე შესვამენ სხვებსაც. დასასრული.

⁵³ mistiliya-, ob. *Chicago Hittite Dictionary* (CHD), (1989) 300.

ხათურ-კავკასიურ პარალელებზე ყურადღება არაერთ ქართველ თუ უცხოელ მეცნიერს აქვს გამახვილებული⁵⁶. მაგრამ უპირატესად, როდესაც საუბარია ენობრივ კავშირებზე, მეცნიერები ეყრდნობიან ლექსიკურ მონაცემებს. სამწუხაროდ, მასალა იმდენად მცირეა, რომ ძალიან რთულია დაბეჯითებით ისაუბრო ენობრივ პარალელებზე, მითუმეტეს გრამატიკული კატეგორიების მსგავსებებზე. ერთი რამ ცხადია - ხათებს, რომლებიც შავი ზღვის სანაპიროს მაცხოვრებლები იყვნენ და, ჩვენი თვალსაზრისით, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში, რკინის მადნის ძიებაში აქტიურად ითვისებენ დასავლეთ საქართველოს მდინარეთა ხეობებსა და კოლხეთის დაბლობს, უშუალო კავშირი ექნებოდათ ადგილობრივ ეთნოსებთან. ამ ტერიტორიაზე დამკვიდრების პროცესში ისინი აუცილებლად შეერეოდნენ ერთმანეთს და ხათების ენა, რომელსაც, თავისთავად, ანატოლიიდან თან მოყოლილი ინდოევროპული გავლენა ექნებოდა, შეერეოდა ადგილობრივ ენას თუ ენებს. იგივე მოხდებოდა ენობრივი, ეთნოგრაფიული თუ რელიგიური მიმართულებით. ვფიქრობთ, მომავალში ანატოლიურ-ქართველურ ეთნოკულტურულ მიმართებათა ჰიპოთეზა საფუძვლიანად უნდა იქნეს გამოკვლეული მცირეაზიული წერილობითი წყაროების, აგრეთვე, კავკასიის ეთნოგრაფიული, ფოლკლორული, არქეოლოგიური და ლინგვისტური მონაცემების ანალიზზე დაყრდნობით.

ამჯერად, შევეცდებით ვისაუბროთ იმ ხათურ-კავკასიურ პარალელზე, რომელიც აგებულია ეთნოგრაფიულ მასალაზე და რაზეც აქამდე არც ქართველ და არც

⁵⁶ ყველაზე მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია გერმანელი მეცნიერის — ქრისტიან გირბალისა (Girbal Ch, 1986) და გრ. გიორგაძის ნაშრომები (გიორგაძე გრ., 2002).

უცხოელ მეცნიერთა მიერ არ გაკეთებულ აქცენტი: იმ არაერთ ფეხსაცმლის სახეობათაგან, რომელიც ცნობილია ხეთური ტექსტებიდან⁵⁷, გვხვდება ცნება [KUŠ]E.SIR Hattili — „ხათური ფეხსაცმელი“. გვიანი ხანის ხეთურ რელიე-ფებზე (ჩრდ. სირია, კილიკია) გამოსახულია როგორც „უჭვინტო“, ასევე „ჭვინტიანი“ ფეხსაცმელი. ამ უკანასკნელთ შემოსილი არიან მხოლოდ ღვთაებანი და მეფენი. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ფეხსაცმლის ამ ფორმას საკრალური სარიტუალო მნიშვნელობა ჰქონდა (მდრ. ბოლაზქოიში ნაპოვნი თიხის „ჭვინტიანი“ ფეხსაცმელი). ჩემი ვარაუდით, სწორედ ამ საკრალურ-რიტუალურ „ჭვინტიან“ ფეხსამცელს უნდა რქმეოდა [KUŠ]E.SIR Hattileš „ხათური ფეხსაცმელი“. ის იკერებოდა საქონლის ტყავისაგან და მეფის სარიტუალო სამოსლის ატრიბუტი იყო. სავარაუდოა, რომ იგი მსგავსად „ხურიტული სამოსლისა“, თავისებური ტიპისა უნდა ყოფილიყო, რომელიც ხეთის სამეფოში რელიგიური დღესასწაულების დროს გამოიყენებოდა. მოგვეპოვება ხეთური ე.წ. „მინის მზის ქალღვთაების რიტუალი“, სადაც აღწერილია, თუ როგორ უნდა შეემოსათ მეფის ანალოგი ხის თოჯინა სამეფო სამოსლითა და „ხათური“ ფეხსაცმლით. ამ თოჯინაზე აღესრულებოდა შემდგომ სათანადო რიტუალი:

KBo 15.15 Rs. 3'-7'

x + 3' [Š]A LUGAL ALAM x [

4' [] x ŠA LUGAL-R[U-UT-TI TUG NÍG.LÁM^{MEŠ}

wa-aš-ši-ia-an-zi]

5' [nu-uš-š]a-an TUG¹lu-u-pa-[an-ni-in A-NA

SAG.DU.ŠU ši-ia-an-zi]

⁵⁷ ძველანატოლიური ფეხსაცმლის სახეობათა შესახებ დან-ვრილებით იხ. ლამბაშიძე მ., 2006-07, 94-95 და 2013, 103-115.

6' [nu-uš]-ša-an HU-UP-PÍ^{HI.A} A-NA GEŠTU^{HI.A}-ŠU
ti-ia-an-zi]

7' [^{KUŠ}]E.SIR ḫ a-at-ti-li-[uš A-NA GÌR^{MEŠ}-ŠU šar-
ku-wa-an-zi]

X + 3 [] მეფის გამოსახულებას [

4' [მას აცმევინ] სამეფო სადღესასწაულო
ტანსაცმელს.

5' [თავს ახურავენ] გვირგვინს,

6' [მას ყურებზე] საყურეებს უკეთებენ

7' [ხოლო ფეხებზე მას] ხათურ ფეხსაცმელს აცმევინ.

ასევე საინტერესოა ე.წ. „სკივრების ინვენტარი“
სამეფო ინვენტარის ჩამონათვალი, სადაც სამეფო
სასახლის სხვა ნივთებთან ერთად ნახსენებია „ხათური
ფეხსაცმელიც“.

ასურელი ვაჭრების ანატოლიაში ყოფნის პერიოდიდან
(ქიულთეფეს IV ფენა) ნაპოვნია არაერთი საბეჭდავი
(დაახლ. 620 ცალი). ნიშანდობლივია, რომ არც ერთ
მათგანზე არ არის გამოსახული ჭვინტიანი ფეხსაცმელი.
ანუ, იმ ასურელი ვაჭრებისათვის, რომლებიც
მესოპოტამიიდან ანატოლიაში ჩამოსულიყვნენ და
მაშინდელ ქ. ქანესში თავიანთი სავაჭრო ცენტრი
დაეარსებინათ, დამახასიათებელი არ უნდა ყოფილიყო
„ჭვინტიანი“ ფეხსაცმლის ტარება. ეს ფაქტი კიდევ
ერთხელ ადასტურებს ვარაუდს, რომ „ჭვინტიანი“
ფეხსაცმელი ადგილობრივი, ავტოქტონური
მოსახლეობისათვის უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი.

1938 წელს ბ. კუფტინის მიერ აღმოჩენილი
„თრიალეთის თასი“ საქართველოს არქეოლოგიის ერთ-
ერთი უმნიშვნელოვანესი მონაპოვარია. მეცნიერებს
არაერთხელ აღუნიშნავთ მათი კულტურული მსგავსება
ძველ წინა აზიასთან. ამ აღმოჩენის შემდეგ ზუსტად 50
წლის შემდგომ სომხეთის ტერიტორიაზე, კერძოდ,

ქარაშამბში, აღმოჩნდა ანალოგი თასი, რომელიც დიდ მსგავსებას პოვებს „თრიალეთის თასთან“. თასზე აღნიშნული ერთი დეტალის განხილვის შედეგად შევეცადეთ უფრო დაგვეკონკრეტებინა ის გეოგრაფიული თუ კულტურული არეალი, რომელთანაც მას შეიძლება ანალოგი მოეძებნოს. კერძოდ კი საუბარია ფეხსაცმლის იმ ტიპზე, რომელიც მოსავს თასზე გამოსახულ სარიტუალო პროცესიის შემადგენელ 23 ფიგურას, მსგავსად ქარაშამბის თასისა). ასეთი ფეხსაცმლის ანალოგს კი მხოლოდ ვინრო გეოგრაფიულ არეალში, კერძოდ — ძველ ანატოლიასა და სირიაში ვხვდებით. თუ დავაკვირდებით ძველანატოლიურ რელიეფებს, ვნახავთ, რომ „ჭვინტიან“ ფეხსაცმელს აქვს ყველა სხვა სახეობისაგან განსხვავებული ფორმა: ეს არის დახურული „წალა“, რომელსაც გრძელი, ნანვეტებული, აკაუჭებული (ზემოთ, ცისკენ აშვერილი) ცხვირი აქვს. იგი ძვ. წ. II ათასწლეულიდან გვხვდება ანატოლიასა და სირიაში, სადაც ამგვარი ფეხსაცმლით შემოსილი არიან მხოლოდ ღვთაებანი და მეფენი (ილ. 5). ეს იმის დასტურია, რომ „ჭვინტიან“ ფეხსაცმელს ძველ ანატოლიაში საკრალურ-სარტუალო მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და რელიგიური დღესასწაულების დროს გამოიყენებოდა. ეს იყო სწორედ [KUŠ]E.SIR Hattileš — „ხათური ფეხსაცმელი“, რაც აღნიშნავდა ადგილობრივი წარმოების განსაკუთრებული ტიპის ფეხსაცმელს, განსხვავებულს ჩვეულებრივი ფეხსაცმლისაგან („სანდლებისა“ და „წალებისაგან“). უნდა აღინიშნოს, რომ ყველაფერი, რაც ცნება „ხათურთან“ იყო დაკავშირებული, ხეთებისათვის საკრალურ ელფერს იძენდა — მაგ. რიტუალებში ისინი ხათურ საკრალურ გამოთქმებსა და ღვთაებათა სახელებს არც კი თარგმნიდნენ. ამიტომაც არ არის გასაკვირი, თუ ფეხსაცმლის იმ სახეობას, რომელიც არახეთური ტრადიციიდან მომდინარეობდა და სარიტუალო-საკრალურ ტრადიციას უკავშირდებოდა, უწოდებდნენ კიდევ „ხათურ ფეხსაცმელს“.

აღსანიშნავია, რომ „ჭვინტიანი“ ფეხსაცმელი გამოსახულია აგრეთვე ძვ. წ. I ათასწლეულის შუამდინარულ რელიეფებსა თუ საბეჭდავებზე. მაგრამ ამ რელიეფებზე „ჭვინტიანი“ ფეხსაცმლით გამოსახულია მხოლოდ არა ადგილობრივი, არამედ უცხოტომელი ადამიანი (როდესაც მას ძღვენი უჭირავს, ნიშნავს იმას, რომ იგი ხარკის მომრთმევეია), სავარაუდოდ, ანატოლიელი ან სირიელი წარმომავლობის. და ვინაიდან, „თრიალეთის თასზეც“ არის იგი გამოსახული, სავარაუდებელია, რომ აქაც ადგილი უნდა ჰქონოდა ძველანატოლიურ-სირიულ გავლენას.

აღსანიშნავია ისიც, რომ არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული კვლევის შედეგად, მომდევნო პერიოდის საქართველოსა და ჩრდ. კავკასიაში, „ჭვინტიანი“ ფეხსაცმლის არაერთი სხვა მაგალითებიც დასტურდება, კერძოდ:

ა) ძვ. შუამთის ეკლესიის სამხრეთ ფასადის რელიეფზე გამოსახული სამსონი და ლომი (არაუადრეს X ს.

ბ) ოპიზის ტაძრის რელიეფზე საქართველოს მეფის აშოტ კურაპალატის გამოსახულება (IX ს.). მეფე აშოტს აცვია ბიზანტიელ კუროპალატებისათვის დამახასიათებელი „ჭვინტიანი“ ნაღები.

გ) ქართული „ჭვინტიანი“ ფეხსაცმელი. ეს მოგვი (=ჩექმა) ნალდაკრულ მომაღლო ქუსლზეა შეყენებული. ნალი რკინისაა. პირი სამკაულითაა დამშვენებული. გვერდზე ჩაჭრილი ყელი ზონრით იკვრის, ამავე ყელს ზემოთ ფუნჯი აქვს გამობმული.

დ) დაღესტნური ნაქსოვი „კარაჭინი“ სოფ. თლადალიდან (დაღესტანი). პატარძლის საგანგებო საქორწილო სამოსლის ატრიბუტი იყო და ქორწილის დროს ეცვა მას. ეს ეგზემპლარი მაღალყელიანია და იგი აპოთროპული შინაარსის ნაირგვარი ორნამენტითა და ქსოვილისა და ლითონის აპლიკაციებით არის შემკული. განსაკუთრებული ნიშანი ამ კარაჭინისა გახლავთ ის, რომ

მის ჭვინტს გამობმული ზონრის ბოლო მიმაგრებულია კარაჭინის საპირეზე საგანგებოდ დაკერებულ ღილზე. ასეთი „კარაჭინი“ მის პატრონს საფლავში უნდა ჩაჰყოლოდა. აშკარაა მისი საკრალურ-სარიტუალო შინაარსი — იგი სააქაო და საიქიო ცხოვრებაში საგანგებო დანიშნულებისაა, ხოლო ქორწილის დროს აპოთროპული შინაარსის მატარებელია.

თითქმის 70 წელი გავიდა მას შემდეგ, რაც გამოჩენილმა ქართველმა ეთნოგრაფმა აკად. გ. ჩიტაიამ მოსაზრება გამოთქვა კავკასიური და ანატოლიური „ჭვინტიანი“ ფეხსაცმლის მსგავსების შესახებ. მეცნიერმა დანვრილებით დაახასიათა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიულ განყოფილებაში დაცული კავკასიური „ჭვინტიანი“ ფეხსაცმლის ნიმუშები, განიხილა მათი ფუნქცია და იგი ანატოლიურ რელიეფებზე გამოსახულ ფეხსაცმელს შეადარა. როგორც ირკვევა, ასეთი სახის ფეხსამცელი მთელს კავკასიაში იყო გავრცელებული (საქართველო, დაღესტანი, ინგუშეთი და ა.შ.). ფეხსაცმლის ის ტიპი, რომელიც ძვ. წ. II ათასწლეულიდანაა ცნობილი ანატოლიიდან და სირიიდან, შემდგომში მთელს წინა აზიაში, კავკასიასა და ევროპაშიც გავრცელდა, ხოლო ზოგ ქვეყანაში და მათ შორის, საქართველოში, დღემდეა შემორჩენილი აღმოსავლური „ჭვინტიანი“ ქოშები.

გ. ჩიტაია ამ მოვლენას კავკასიასა და ანატოლიას შორის ძვ. წ. II ათასწლეულში არსებული მჭიდრო ეთნოკულტურული კავშირებით ხსნიდა. ანატოლიურ-კავკასიური ეთნოკულტურული პარალელების კვლევას მართლაც დიდი მნიშვნელობა აქვს როგორც ანატოლიური კულტურის არეალის დადგენისათვის კავკასიაში, ასევე კავკასიის ხალხთა ეთნიკური და კულტურული მიკუთვნებულობის გარკვევისათვის.

დასკვნის სახით ვიტყვით, რომ ფეხსაცმლის ის ტიპი, ანუ „ხათური ფეხსაცმელი“, რომელიც ჯერ კიდევ ძვ. წ. III

ათასწლეულიდან ხათურ კულტურულ სამყაროში იღებს სათავეს, ძვ. წ. II-ი ათასწლეულებში ვრცელდება მთელს ძველ ანატოლიასა და სირიაში და, როგორც „თრიალეთის თასის“ მაგალითზე გამოჩნდა, სამხრეთ კავკასიაშიც. ეს უნდა ყოფილიყო სწორედ ერთი კულტურული არეალი, რისი ვარაუდის გამყარების საშუალებას მოგვცემს მომავალში თასის სხვადასხვა სიმბოლოს დეტალურად განხილვაც.⁵⁸

⁵⁸ ხათების შესახებ ასევე იხ.: ლამბაშიძე მ., 2012; Ардзинба В., 1988; Дунаевская И., 1960; Иванов Вяч., 1985; Akurgal E., 1961; Akurgal E., 2001; Ardzinba V. 1974; Berman, H. 1977; Bittel K. 1976; Bryce T.R. 2005; Chirikba V. 1996; Claessen Henri J. M., Skalnik P., 1978; Collins B.J. 2007; Dunaevskaja I. 1974; Forlanini, M. 1984; Furnee Edzard J. 1972; Girbal, Ch. 2007; Goedegebuure P. 2007; Goedegebuure P.M. 2008; Goedegebuure P.M. 2010; Haas V. 1994; Josephson F. 2012; Justus C.F. 1992/2011; Kammenhuber A. 1959; Kammenhuber A. 1962; Kammenhuber A. 1969; Kammenhuber A., 1996; Kassian A. 2010; Klinger J. 1994; Klinger J. 2005; Laroche E. 1947; Matthews R. and Glatz C. 2009; Meillet A. & Cohen M. 1952; Popko M. 2009; Rizza A. 2007; Rizza A. 2009; Schrijver, P. 2011; Schuster H.S. 1974; Schuster H.S., 2002; Schmitt-Brandt, R. 2002; Schwemmer D., 2016; Siegelova J., Tsumoto H., 2001; Soysal O., 2000; Soysal O., 2007; Soysal O., Süel A., 2014; Suel A., Soysal O. 2007; Taracha P., 2000; Taracha P., 1988; Taracha P., 1995; Taracha P., 2009; Thiel H.J., 1976; Vigo, M. 2014; Woodard R.D. (ed.), 2004; Woodard R.D. (ed.), 2008.

2. ქასქები

ძველალმოსავლურ წყაროებში ქასქების შესახებ საკმაო ინფორმაცია მოგვეპოვება. ისინი ხეთურსა და ასურულ წყაროებში უბრალოდ კი არ მოიხსენიებიან, არამედ უშუალოდ მონაწილეობენ ძველი ახლო აღმოსავლეთის ისტორიის მსვლელობაში. ძვ. წ. XVII-VII სს. ანატოლიის ჩრდილო-აღმოსავლეთში მცხოვრებ ხალხს ხეთური და ასურული წყაროები უწოდებენ „ქასქებს“, ანუ „ქასქას ხალხს“ (LU^{MES} URU^{URU} Ka-aš-ka, LU^{URU} Ka-aš-ka, LU^{URU} Kaš-ka, LU^{URU} KA₄aš-ka).

არ ვიცით, რას უწოდებდა ეს ხალხი საკუთარ თავს, ასევე არ ვიცით, არსებობდა თუ არა ქალაქი ან სახელმწიფო, სახელად „ქასქა“.

სამწუხაროდ, არაფერი ვიცით არც ქასქების წარმომავლობისა და გენეტიკური მიკუთვნებულობის და არც ქასქური ენის შესახებ. იმის გამო, რომ ისტორიოგრაფია არ იცნობს არცერთ ქასქურ ტექსტს, და არც ძველალმოსავლურ ტექსტებში ვხვდებით რაიმე ცნობა ქასქების ენის შესახებ, მეცნიერებმა ივარაუდეს, რომ: ა) ქასქები მეტყველებდნენ ხათურად, გამომდინარე იქიდან, რომ ქასქურ და ხათურ ლვთაებათა სახელები ერთმანეთს ემთხვევა; ბ) ქასქები, ხათებთან ერთად, იყვნენ ანატოლიის არაინდოევროპელი მკვიდრნი; გ) ზოგიერთი მეცნიერი ქასქებს აიგივებს ჩერქეზებთან: ძველ ქართულ წყაროებში ჩერქეზები მოიხსენიებიან „ქაშაგებ“-ად, არაბულ წყაროებში - „ქესაგ“-ად, ხოლო ძველ რუსულ ტექსტებში - „კასოგა“-დ; დ) ამ თვალსაზრისს გარკვეულწილად უახლოვდება მეორე ვარაუდიც, რომლის მიხედვითაც, მეცნიერთა ერთი ნაწილი მიიჩნევს, რომ ქასქები ჩერქეზების წინაპრები არიან და ქასქური ენა ჩერქეზული ენაა. ეს ვარაუდი ეფუძნება ერთ-ერთ ასურულ ტექსტს, კერძოდ კი - ტიგლათფილესერ I-ის (ძვ. წ. 1114-1076) „ანალებს“, სადაც

ერთ ადგილას სავარაუდოდ, ქასქების ნაცვლად გვხვდება სახელწოდება აბეშლა; ე) ქასქები ძველი პონტოელების წინაპრები არიან; ვ) ივ. ჯავახიშვილის თვალსაზრისით, ქასქები კოლხების წინაპარნი არიან; ზ) ამ თვალსაზრისს გარკვეულწილად ეთანხმება გრ. გიორგაძის ვარაუდი, რომ ქასქები ზანური (მეგრულ-ჭანური) წარმოშობისანი შეიძლება იყვნენ; თ) არსებობს ვარაუდი, რომ ძვ. წ. IX საუკუნის დასასრულითა და ძვ. წ. VIII საუკუნის დასაწყისით დათარიღებულ სირიულ წარწერაში მოხსენიებული „მუსური ენა“ ეკუთვნის ქასქებს და ამით იგი უნათესავდება მუსქურ ენას, ანუ შესაძლებელია, რომ დავეუშვათ ერთი ენის ორი დიალექტის არსებობა (მეგრულ-ჭანურის მსგავსად).

ტიქსტებიდან ჩანს, რომ ქასქები ბინადრობდნენ ე.წ. „მცირე კავკასიონის“ მთიან სისტემაში კერძოდ - პონტოს მთებში (იმავე ლაზისტანის ქედზე, რომელსაც, სავარაუდოდ, შეესაბამება ხეთური წყაროების ქასიარის მთა). ამ მთიანეთს თურქულად დღემდე კაჩკარის მთიანეთი ჰქვია, რომელსაც აღმოსავლეთით დ სამხრეთით მდინარე ჭოროხი (ხეთ. ქუმესმახა), ხოლო ჩრდილოეთიდან შავი ზღვის სანაპირო ესაზღვრება. ქასქებით დასახლებული უნდა ყოფილიყო ცენტრალური ჩრდილოეთ ანატოლია. დაუდგენელია, ზუსტად სადამდე მიდიოდა მათი საზღვარი, განსაკუთრებით აღმოსავლეთით. ეს დამოკიდებულია იმის განსაზღვრაზე, სად იწყებოდა აღმოსავლეთით მოსაზღვრე ხაიასას. სამეფო,⁵⁹ დასავლეთით კი - ხეთების სამფლობელო.

⁵⁹ ხაიასას სამეფო - ქასქების ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყანა. სომეხ მეცნიერთა აზრით, ხაიასა - სომხების წინაპარი ეთნოსია (მდრ. ხაიასა - „ხაიასტან“). თუკი ქასქებს ჭანეთის ტერიტორიაზე ვივარაუდებთ, ხაიასას სამეფო მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მოთავსდება, აქედან გამომდინარე, დასაშვებია ვარაუდი, რომ (ხ)აია-სა-ს სამეფო გავაიგივოთ - აია-ს სამეფოსთან.

ქასქების შესახებ ძირითად წყაროს წარმოადგენს ხეთური ლურსმნული ტექსტების არქივი: სამეფო დღიურები - ხეთი მეფეების ლაშქრობათა აღწერა (ე.წ. „ანალები“), ხელშეკრულებები, ადმინისტრაციული ტექსტები, წერილები, ასევე რელიგიური შინაარსის მქონე წყაროები - ლოცვანი, სამკითხაო ტექსტები.⁶⁰

ტოპონიმი ქასქა ხეთურ წყაროებში პირველად გვხვდება ხეთი მეფის არნუვანდასა და მისი მეუღლის აშმუნიქალის ტექსტებში (დაახლ. ძვ. წ. 1400 წ.), სადაც ჩამოთვლილია შავი ზღვის სანაპიროზე მდებარე ქასქების მიერ დალაშქრული ქალაქები და რეგიონები: *ნერიქი, ჰურსამა, ქასთამა, სარისა, ხიმუვა, თაგასთა, ქამანა, ცალფუვა, ქაფირუხა, ხურნა, დანქუსნა, თაფასავა, თარუქა, ილალულხა, ციხანა, სიფიდუვა, ვასხაია, ფათალია, თასთარესა და თაქუფსა*. ამ ქალაქების სახელწოდებანი იმდენად „ქასქურად“ ჟღერს, რომ ძნელია დაეთანხმო ხეთურ წყაროს, რომლის მიხედვითაც ვითომდა ეს ქალაქები ხეთური იყო, და ქასქები ცდილობდნენ მათ დაპყრობას. უფრო სავარაუდოა, რომ ისინი თავდაპირველად ქასქური ყოფილიყო, იმის შემდეგ, რაც ხეთებმა ხელთ იგდეს, ქასქები ცდილობდნენ მათ უკან დაბრუნებას.

მეცნიერთა ნაწილი მიიჩნევს, რომ ქასქები სწორედ ამ პერიოდისთვის (ძვ. წ. XV ს.) მოვიდნენ და დასახლდნენ ჩრდილოეთ ანატოლიაში. თუმცა არსებობს სხვა ვარაუდიც, რომლის მიხედვითაც ქასქები ამ რეგიონის ადგილობრივი მოსახლეობა იყო, ვინაიდან ითვლება, რომ ქასქური სახელები, დიდი ალბათობით, არა ინდოევროპული, არამედ ძველანატოლიური წარმოშობისანი არიან. ის, რომ ძვ. წ. XIV საუკუნემდე არსებულ ხეთურ ტექსტებში ქასქები საერთოდ არ მოხსენიებიან, არ

⁶⁰ დაწვრილებით ამ ტექსტის შესახებ იხ. Schuler E von., 1965.

უნდა ნიშნავდეს იმას, რომ ისინი ამ ტერიტორიაზე მანამდე არ სახლობდნენ. როგორც ჩანს, სწორედ ამ პერიოდიდან ხვდებიან ისინი მეზობლების ინტერესის არეალში და მათი მოხსენიება ხეთურ წერილობით წყაროებში გასაგებიცაა.

სუფილულიუმა I-ის ტექსტის მიხედვით, ეთნონიმი ქასქები იყო ზოგადი დასახელება იმ 12 თემისგან შემდგარი კავშირისა, რომელიც გაერთიანდებოდა ხოლმე ხეთების წინააღმდეგ.⁶¹ როგორც ჩანს, ეს თემური დასახლებანი, თუმცა კავშირში იყვნენ, მაგრამ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად მოქმედებდნენ და ხეთებს ჩრდილოეთ საზღვარზე მუდმივ საფრთხეს უქმნიდნენ, ხოლო უცხოელთა თავდასხმისაგან თავდასაცავად ერთიანდებოდნენ⁶². მათ არ ჰყავდათ ერთი მმართველი, „არ ჰქონდათ ერთიანი მეფობა“, და საერთოდ - არ ჰყავდათ „თემის ბატონი“⁶³. ტექსტებიდან ვიცნობთ მხოლოდ ორიოდე მაღალჩინოსანი ქასქელის სახელს, ესენი არიან: მეთაური ფითაფარა და ფითაგათალი. ასურეთის ძლევამოსილი მეფე ტიგლათფილესერ III (ძვ. წ. 745-727 წწ.) ასახელებს ქასქების მმართველ დადილუს. უცნობია, ეს დადილუ რომელიმე ერთი თემის მმართველი იყო თუ გაერთანებული ქასქური თემების ბატონი, ვინაიდან ვერც ერთ ძველალმოსავლურ წყაროში ვერ ვხვდებით მეფის/მთავრის ტიტულიანი ქასქელი მმართველის სახელს⁶⁴. ამის დასტურია ტიგლათფილესერ I-ის „ანალების“ ტექსტი: ასურელი მეფე ჰყვება, როგორ შეიპყრო ხეთების ლაშქარში მყოფი ქასქების 4 000-იანი

⁶¹ „სუფილულიუმას საქმენი“, ფრაგმ. 14.

⁶² ქასქების დამხმარე ლაშქარს ერქვა ERIN^{MES} NARARI.

⁶³ შდრ. სვანეთისა და ხევის „უბატონო ქვეყანა“.

⁶⁴ შუმერული იდეოგრამა LUGAL ასურულ ტექსტებში გვხვდება როგორც მეფის, ასევე მთავრის აღმნიშვნელადაც.

დაუმარცხებელი ჯარი. ტექსტში იქვე მოხსენიებულია მუსქების 20 000-იანი ლაშქარი, „რომლებსაც 5 მეფე ჰყავდათ“.⁶⁵

როდესაც ხეტები ზავდებოდნენ ქასქებთან, ხელშეკრულებას ხელს აწერდა, ერთის მხრივ, ხეთი მონარქი, ხოლო მეორეს მხრივ - N რაოდენობის „ქასქი კაცი“: „ხათიფთა, სუნუფასი, ქანუ, ფიზიზიუ, ფირუვი, ქურიალი, თიმითი, თუთუ, დადა, ქასქა..., თუთუ (და) 9 კაცი თესენიფადან. მათაც ყველამ დაიფიცეს და ფიცის ქვეშ დადეს თავი“.⁶⁶ საინტერესოა, რომ ერთ-ერთ ხელშეკრულებაში ჩამოთვლილი ადამიანების სახელებთან მოხსენიებულია მათი მამების სახელებიც: „ქაასიარა, ძე თარასკვილისა, ...ფათალია, ძე ურავალქეისა, X ძე პაატასი, კალმახაციითი ძე X-ისა, თარხუნდაციითი, ძე კუკუ...-ისა...“. რამდენად მნიშვნელოვანი პერსონები იყვნენ ეს ადამიანები, ტექსტიდან ვერ ვიგებთ, შესაძლებელია, ისინი ყოფილიყვნენ თემის „უზუცესები“⁶⁷. როგორც ჩანს, ქასქებს ჰყავდათ ლაშქრის მეთაურები, როგორც ეს უგარიტულ ტექსტშია ნახსენები: *rb ktkym*.

საინტერესო ფაქტია, რომ როდესაც ხეტები ქასქელთა ერთ თემთან დადებდნენ ხელშეკრულებას და შეთანხმდებოდნენ ამა თუ იმ საკითხზე, ხშირად მეორე თემი არღვევდა ფიცს, და სწორედ ეს ხდებოდა ხეთების აღშფოთების მიზეზი.⁶⁸

ქასქების პოლიტიკური ორგანიზაციის შესახებ ხეთების თვალთ დანახულ ბევრ საინტერესო ცნობას გვანვდის მურსილი II-ს ანალების ტექსტი. მაგალითად: თავის მეფობის მე-7 წელს მურსილიმ ილაშქრა ქასქების ერთ-ერთი ქალაქის - თიფიას მმართველის - ფიხუნიას

⁶⁵ Grayson A. K., 2002, 14, 17.

⁶⁶ KBo 8.35 § 11.

⁶⁷ შდრ. „მახვშები“ ან „ხევისთავები“.

⁶⁸ CTH 375.1.

წინააღმდეგ, რომელიც მამამისის დროიდან პერიოდულად „თავს ესხმოდა“ ხეთების „ზემო ქვეყნის“ ქალაქებს. მურსილი წერს, რომ „ფიხუნია არ მართავდა ქასქების მსგავსად“. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქასქებს არ ჰქონდათ ერთმმართველობა, ფიხუნია კი, როგორც მურსილი აღნიშნავს, „მეფესავით მართავდა“: „მე, ჩემმა მზემ, ნავედი და გავუგზავნე მაცნე და მივწერე: დამიბრუნე ჩემი ქვეშევრდომები, რომლებიც შენ შეიპყარი და ნაიყვანე ქასქას ქვეყნად. მაგრამ ფიხუნია უკან გამომიგზავნა და მომწერა: მე არაფერს არ დაგიბრუნებ. და თუკი შემომიტევ, მე ჩემს მიწაზე (კი) არ გეომები, არამედ შენ მიწაზე შეგებრძოლები!“. მურსილიმ დაამარცხა ფიხუნია და ტყვედ წამოიყვანა ხათუსაში.

ქალაქ თიფიას არსებობის შესახებ უკვე ძვ. წ. XVI საუკუნიდან ხდება ცნობილი ე. წ. „ამუნას ქრონიკის“ ტექსტიდან, ხოლო ხეთების იმპერიის დროს (ძვ. წ. XIII-XII ს.ს.) იგი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს. საინტერესოა, რომ თუ ძველი სამეფოს დროს „ქალაქ თიფიას“ ვხვდებით, იმპერიის პერიოდში იგი მოიხსენიება, როგორც „თიფიას ქვეყანა“. სავარაუდოა, რომ ძველი სამეფოს პერიოდში ახლად ჩამოყალიბებული ქალაქი თიფია შემდგომ ხანაში გაძლიერებულიყო, გავრცობილიყო და მას როგორც ქვეყანას ისე იხსენიებდნენ.

ქასქურ ქალაქ თიფიასა და თიფიას ქვეყნის ადგილმდებარეობის ზუსტი განსაზღვრა ჯერჯერობით ვერ ხერხდება. ნათელია მხოლოდ ის, რომ იგი ხეთების სამეფოს ჩრდილოეთით, სავარაუდოდ შავი ზღვის სანაპიროსთან ახლოს მდებარეობდა და პერიოდულად ხეთების ხელში ხვდებოდა. ამასთან, უნდა აღვნიშნოთ, რომ შესაძლებელია იგი აცი-ხაიასას ქვეყანას სამხრეთ-

დასავლეთის მხრიდან ემეზობლებოდა კიდეც⁶⁹ ქასქებთან მიმონერის შემდეგ მურსილი სწორედ აცი-ხაიასას მმართველთან, ანიასთან აჩალებს მიმონერას. ხსენებული ტოპონიმი ყურადღებას იქცევს ასევე იმითაც, რომ იგი რამდენიმე საუკუნის მანძილზე არსებობს და, თუ ხეტების ძველი სამეფოს პერიოდში იგი ქალაქის სახელით გვხვდება, იმპერიის პერიოდში იგი უკვე ქვეყნის სტატუსს იძენს.⁷⁰

ხეთურ ისტორიოგრაფიაში ქასქები გაიგივებულნი არიან ძალიან საშიშ, სპონტანურ, არაპროგნოზირებად და დაუმარცხებელ მტერთან. ქასქების სადარი ზიანი ხეტების სამეფოსთვის არც ერთ მეზობელს არ მიუყენებია. ჩვენს ხელთ არსებული ინფორმაცია ქასქების ვინაობისა და პოლიტიკური ქმედებების შესახებ ცალმხრივია - მხოლოდ ხეთურ წყაროებს ვფლობთ და მათ ურთიერთობას მხოლოდ ერთი მხრიდან ვეცნობით, არ ვიცით, რა დამოკიდებულება იყო მათ შორის სინამდვილეში - ყოველივე მხოლოდ ვარაუდების სფეროში გვრჩება.

ხეთური წერილობითი წყაროებიდან ირკვევა, რომ ძვ. წ. XV საუკუნეში ქასქებმა დაარბიეს ხეტების დედაქალაქი ხათუსა. მათი მთავარი ქალაქები იყო ხალილა და დუდუსქა. ძვ. წ. XII საუკუნის ტექსტში გვხვდება შემდეგი ცნობა: „ჯერ კიდევ ლაბარნამ და ხათუსილიმ“⁷¹ არ გადმოუშვა ისინი ქუმესმახას მდინარეზე“ (მდ. ჭოროხზე). შემდეგ ისინი ნახსენები არიან უკვე ხანთილის (დაახლ. ძვ. წ. 1526-1496 წწ.) მეფობის პერიოდში - ქასქებს

⁶⁹ ტექსტების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ადგილმდებარეობიდან გამომდინარე, იქნებ შესაძლებელი გახდეს თიფია დავუკავშიროთ ტაო-კლარჯეთის ტბეთს?

⁷⁰ დანვრილებით თიფიას ლოკალიზაციის შესახებ იხ.: Гамбашидзе М., 2005, 68.

⁷¹ ხეტების სამეფოს პირველი მეფეები, დაახლ. ძვ. წ. XVIII ს.

დაურბევიათ საკულტო ქალაქი *ნერიქი* (სავარაუდოდ, თანამ. *ოსმანჩიქი*). ტექსტის მიხედვით, „ხანთილის მეფობის დროს ქასქებმა დააპატარავეს ხეთების მიწა-წყალი“.

ხეთი მეფეები *თუთხალია I* (დაახლ.ძვ. წ. 1360-1344 წწ.), *სუფილულიუმა I* (დაახლ. ძვ. წ. 1355-1320 წწ.) და მისი ვაჟი *მურსილი II* (ძვ. წ. 1321-1295 წწ.) თითქმის განუწყვეტლივ ებრძოდნენ ქასქებს. სუფილულიუმას მეფობის დროს ქასქებმა გადალახეს მდ. *მარასანთია* (ანტიკური ხანის *ჰალისი*, თან. *ყიზილ-ირმაკი*) და *ხათუსა* გადაწვეს. სუფილულიუმში ჯერ კიდევ უფლისწულობის დროს ცდილობდა ჩრდილოეთ საზღვრის გამაგრებას, მაგრამ მოგვიანებით მისმა ინტერესმა გადაინაცვლა სამხრეთით, სირიისკენ, რამაც გამოიწვია ქვეყანაში ქასქების შემოსევები ჩრდილოეთი-დან. რაც შეეხება *მურსილი II*-ს, მან მეფობის 9 წელიწადი შეაღია ქასქებთან ბრძოლას და ორჯერ გამარჯვებაც მოიპოვა. ქასქებთან ბრძოლის გამო მურსილის ძმამ - მუვათალიმ დედაქალაქი სამხრეთით - *ქიცუვათნას* ქვეყანაში (თურქეთის სამხრ. სანაპირო ხმელთაშუა ზღვაზე) გადაიტანა, რამაც კიდევ უფრო გააძლიერა ქასქების თარეში ხათის სამეფოში. იგივე ვითარება გრძელდებოდა *ხათუსილი III*-ს (ძვ. წ. 1267-1237 წწ.) დროსაც. როგორც *ხათუსილი III* თავის „აპოლოგიაში“ წერს, ქასქებმა მისი მმართველობისას გადაკვეთეს მდ. *მარასანთია* (თან. *ყიზილ-ირმაკი*) და *ქანეს/ნესასაც* (თან. *ქაისერი*) კი მიაღწიეს.

წარმოგიდგენთ რამდენიმე ისტორიულ წყაროს თარგმანს, სადაც ქასქები არიან მოხსენიებულნი:

სუფილულიუმა I-ის „საქმენი“:

ფრაგმენტი 10: ...ხოლო როდესაც მამაჩემმა [გზა განაგრძო], მას [არ] შეხვედრია ხაიასელი მტერი [...-ს] ქვეყანაში. ასე რომ, მამაჩემმა [ხაიასელი მტრის] შემდეგ

გზა განაგრძო, მაგრამ კვლავ არ შეხვედრია მას. (ხოლო) ქასქელ მტერს, მთელ მათ ლაშქარს იგი [ქვეყანაში შეხვდა]. და ღვთაებები მასთან იყვნენ: [ქ. არინას მზის ქალღვთაება], ხათის ამინდის ღვთაება, ლაშქრის ამინდის ღვთაება, ბრძოლის ველის ღვთაება იშთარი (ისე, რომ) მტ[ერი] დიდი რაოდენობით დაიხოცა. მან მრავა[ლი] ტყვედყოფილი [წამოიყვანა] და სამუხაში დააბრუნა. [მამაჩემი] კვლავ გაემართა [სამუხადან]. და [ქვეყანაში (?)], რომელიც მტრის მიერ განადგურებული იყო, იქ დახვდა მტრის მთ[ელ]ი ჯარი. [...-ც კი] და მწყემსები [მოვიდნენ] საშველად. [მამაჩემმა] ხაფანგი დაუგო [მათ] და [გაანადგურა] ქას[ქები]. დამხმარენი, რომლებიც მოვიდნენ, [ისინიც გაანადგურა], (ისე, რომ) ქასქების ლაშქარი და მაშ[ველი] ლაშქარი [დიდი რაოდენობით დაიხოცა]. ტყვეებს, რომლებიც [მან ხელთ იგდო, თვლა არ ჰქონდათ]. [...] ზემო ქვეყანა [...].

ფრაგმენტი 11: [ხოლო მამაჩემს/ბაბუაჩემს] მოუტანეს [სიტყვა]: „...“. მოიყვანეს ქასქები (ქალაქ) [ვაშხა]ნიაში. [...] ვაშხანია [...], წარტყვევნილი მოსახლეობა, მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი ...-ის სასახლისა [...] მთა ფივა[სი] (?) [...] ხათუსადან [...]. და ქასქები [...]

ფრაგმენტი 12: [ხოლო როდესაც მამაჩემი/ბაბუაჩემი დაბრუნდა] ხათის ქვეყანაში, მათ მას [სიტყვა] მოახსენეს: „ქასქელი მტერი იერიშზე გადმოვიდა [...]“.

ფრაგმენტი 13: [როდესაც მამაჩემმა] ეს გაიგონა, ჩაფიქრდა [...] მან ხაფანგი დაუგო [...] წინ, ხოლო მტერი, რომელიც(?) მოვიდა [... -ში], მან [დაამარცხა (?)] ისინი. [ქასქებმა (?)] ტყვეთაგან შეკრიბეს ცხრა მებრძოლი რაზმი. [.. რომლებიც ...] ჰყავდა, მან [...] მას და ყველა [წავიდა] თავის საკუთარ [ქალაქში]. ხოლო როდესაც მამაჩემი [(თავის) ლაშქართან ერთად] მოვიდა, ქასქელ მტერს შეეშინდა და იარაღი ძირს დასწია.

ხოლო ამის [შემდეგ] მამაჩემმა მთელს ქვეყანაში ააშენა სიმაგრენი და იმ ქალაქებში, რომელიც მტერმა

დააცარიელა, მოსახლეობა დააბრუნა, ყველა თავის ქალაქში, და ისინი კვლავ დასახლდნენ ქალაქებში.

ხოლო ბაბუაჩემი ისევ კარგად შეიქნა, ზემო ქვეყნიდან ქვემოთ ჩამოვიდა... რადგან ბაბუაჩემი ქამალას ქვეყანაში [იყო], (და) მამაჩემიც თან ახლდა მას, ქასქელმა მტერმა კვლავ ჩასცა ზურგში მახვილი და მტერმა ივარ-ჰყო ქალაქები, რომლებიც მამაჩემმა ადრე გაამაგრა. ხოლო როდესაც ბაბუაჩემი უკან [დაბრუნდა] მასას ქვეყნიდან, ქათხარიასა და ქაზაფას ქვეყნებიდან, (ქალაქი ხათუსა) ინგრეოდა და იძარცვებოდა ქასქების მიერ: (გაჰქონდათ) საგანძური, ვერცხლი, ოქრო, ბრინჯაოს ნივთები და ყველაფერი. ბაბუაჩემმა იერიში მიიტანა ამ ქალაქებზე. [მაშინ] ღვთაებები დაეხმარენ ბაბუაჩემს (და) მან გაანადგურა ქათხარია და ქაზაფა (ქალაქები) და გადანვა ისინი(და) მთელი ქასქელი ლაშქარი, რომელიც მივიდა ქ. ქათხარიას საშველად. ღვთაებების შემწეობით ბაბუაჩემმა დაამარცხა იქასქელი ლაშქარი და მრავალი მათგანი[...] დაიღუპა.

ფრაგმენტი 14: [...ქასქებს ხა]ფანგი დაუგო. [...ფია]ფილი [...] მათ მოკლეს. ... [... ფია]ფილის ...[...] არ ჩაუდენია ცუდი. ხოლო [როდესაც] ბაბუაჩემმა შეიტყო [...] ფია[ფილი]. როდესაც ბაბუაჩემი ისევ [ავა]დ იყო, ბაბუაჩემმა ასე (თქვა): „[ვინ] წავა?“ ასე (მიუგო) მამაჩემმა: „მე წავალ!“ [ასე] გაუშვა ბაბუაჩემმა მამაჩემი (საბრძოლველად). როდესაც მამაჩემმა მიაღწია ქვეყანას, (ნახა, რომ) ხათის ქვეყანაში შემოსული ქასქელი მტერი, ქვეყანას ავად მოექცა. ქასქელი მტერი, რომელსაც მამაჩემი ქვეყანაში შეხვდა, 12 ლაშქრისგან შედგებოდა. ღვთაებებმა უშველეს მამაჩემს, (ისე, რომ) მან შეაჩერა ქასქელი მტრის ლაშქარი, სადაც კი მისწვდა მათ. მიტაცებული ნადავლი წაართვა და ხეთებს უკან დაუბრუნდა. ხოლო ბაბუაჩემი კვლავ გამოჯანმრთელდა და ზემო ქვეყნიდან ქვემოთ ჩამოვიდა. მან მოაღწია (ქალაქ) ცითხარას, იგი შეხვდა მთ[ელ] ჯარს (ქალაქისას) [...]

ცითხარაში. და ღვთაებები შეეწიენ ბაბუაჩემს, (ისე, რომ) მან დაამარცხა [მტერი]. (ქალაქის) ჯარმა [...] ქვეყანა [...] მტერი [...] ჯა[რი ...] (ქალაქი) [...] ბაბუაჩემ[მა ...] გაიგო[ნა ...: „...], მაგრამ მას, რომელსაც [...] რაღაც ...[...] ქასქე[ლი ...] არ[ცაველ] მტერს [...] ...[...]”.

ფრაგმენტი 28: ხოლო შეიარაღებული რაზმი (კვლავ) იცავდა ქალაქ ალმინას. და ამის გამო ქასქების მთელი ქვეყანა მშვიდად იყო. ხეთი მოსახლეობის (ნაწილი) ცხოვრობდა ქასქების ქალაქების უკან (ისინი, ვინც) უკან დაბრუნდა ქალაქში. ხოლო როდესაც ქასქებმა ნახეს, რომ ჯარში ჭირი გაჩნდა, მათ თავიანთ ქალაქებში დაბრუნებული მოსახლეობა კვლავ შეიპყრეს. ზოგი მოკლეს, ზოგი კი ტყვედ აქციეს.... ისინი გაეშურენ ყველა გამაგრებული ბანაკისაკენ, რომლებიც სარდლებს ეპყრათ. რომელ გამაგრებულ ბანაკთანაც მივიდოდნენ საბრძოლველად, (იქ) მამაჩემის ღვთაებები შველოდნენ სარდლებს (ისე, რომ) მათ ყველანი დაამარცხეს და მტერი დიდი რაოდენობით დაიხოცა. და ვერავინ შებედა მამაჩემის გამაგრებულ ბანაკს. მამაჩემმა დაამარცხა მტერი და ქასქელ მტერს ეშინოდა მისი.

ხოლო როდესაც ხურიტებმა იხილეს, ქურუმი წასული იყო, ხურიტების ქვეყნის ლაშქარი და ეტლები მოვიდნენ და თაქუხლი, წარჩინებულიც, მათ შორის იყო და შემოერტყნენ ქალაქ მურმურიგას. და ისინი იყვნენ იქ მყოფ ხეთების ლაშქარსა და ეტლებზე უფრო მეტნი.

ფრაგმენტი 33: [...ქა]სქ(ებ)ს არ შეში[ნებიათი]სინი შეავინროვეს. (ფირფიტის დასასრული).

ფრაგმენტი 34: როდესაც მან ყველა ეს ქვეყანა გადაწვა, მამაჩემი გაემართა თუმანას ქვეყანაში...შემდეგ იგი უკან დაბრუნდა (ქალაქ) [თი]მუხალაში. ქალაქი თიმუხალა იყო ქასქების გამორჩეული ადგილი. მას [უნდა] დაენგრია იგი, მაგრამ მათ შეეშინდათ [და] ეახლენენ [მას]

და მუხლებში ჩაუვარდნენ; ამიტომაც მან კი არ დაანგრია იგი, [არამედ იგი ხეთის] ქვეყანას შეუერთა.

ფრაგმენტი 51: [...] მე [...]. [...] „... ქა|სქა [...] .] და მან [...] ქასქების ქვეყნად [და] დაიწყო მართვა [...] მათი ქვეყანა და დაიწყო [...]. და [იგი გაეშურა] არივასუს წინააღმდეგ საბრძოლველად და] არივასუმ გამოსწია მისკენ საბრძოლველად. მან დაამარცხა [ფეხოსანი და ცხენო]სანი ლაშქარი და შეიპყრო არივასუ [...] და თავი მოაჭრა.

მურსილი II-ის „ათნლიანი“ ანალები

პირველი წელი: §7. ქასქების ქვეყნის ქალაქმა თურმითამ ომი გამოიმიცხადა. შემდეგ ქასქების ქალაქი კვლავ მოვიდა და დაუსრულებელი თავდასხმებით მანუხებდა. მაშინ, ჩემმა მზემ, გავილაშქრე მის წინააღმდეგ. ქასქების მთავარი ქალაქებს, ხალილასა და დუდუსქას თავს დავესხი. ხელთ ვიგდე მათი წარტყვევნილი მოსახლეობა, მსხვილფეხა დანვრილ- ფეხა საქონელი და ისინი ქალაქ ხათუსასკენ წამოვასხი. ხოლო ქალაქები ხალილა და დუდუსქა გადავანვევინე. §8. ხოლო როდესაც ქასქების ქვეყანამ ქალაქების, ხალილასა და დუდუსქას განადგურების ამბავი შეიტყო, მთელმა ქასქების ქვეყანამ საშველად გამოსწია. ჩემთან საომრად მოვიდა და მე, ჩემმა მზემ, შევებრძოლე მას. ქალაქ არინას მზის ქალღვთაება, [ჩემი ქალბატონი,] ამინდის ღვთაება, ჩემი ბატონი, მეცულა (და) ყველა ღვთაება თან მახლდა. მაშინ დავამარცხე ქასქების [ქვეყნის] დამხმარე ლაშქარი და გავანადგურე იგი. ქასქების ქვეყნის ქალაქი თურმითა ხელმეორედ მეყმო და მუდმივად ჯარს მანვდიდა. §9. მაშინ მე, [ჩემი მზე], უკან დავბრუნდი. და რადგანაც ისხუფითას ქვეყანაში ქასქას ქალაქმა ომი [გამომიცხა]და და ჯარს არ მანვდიდა, ისხუფითას ქვეყნისაკენ გავწიე და ქალაქ

...ხუმესენას თავს დავესხი. ნარტყვევნილი მოსახლეობა, მსხვილფეხა დაწვრილფეხა საქონელი ხელთ ვიგდე და ქალაქ ხათუსაში წამოვასხი. ხოლო ქალაქი კი გა[დავწვი]. ისხუფითას ქვეყნის ქალაქი ქასქა ხელმეორედ ყმად გავიხადე. [და ისინი რეგულარულად მაქვდიდნენ ლაშქარს]. და ეს მე ერთ წელიწადში ვქმენ.

მეორე წელი: §10. შემდეგ წელს გავეშურე [ზემო ქვეყნისაკენ]. და რადგანაც თიფიას ქვეყანამ ომი გამომიცხადა [და ლაშქარს არ მანვდიდა], თავს დავეცი მე, მზე, ქალაქ ქათხაიდუვას. ნარტყვევნილი მოსახლეობა, მსხვილფეხა და [წვრილფეხა] საქონელი ხათუსაში წავასხი, [ქალაქი კი გადავწვი]. §11. შემდეგ [თიფიას ქვეყნიდან ქალაქ ხათუსაში დავბრუნდი და რადგანაც ისხუფითას ქვეყანა მტრულად იყო განწყობილი, გავგზავნე ...] და მან ხელახლა დაამარცხა იგი. ხოლო ვინც [ჩემი ქვეშევრდომი] იქ [იყო, ისინი ...] გაიქცნენ. ნუნ[უნთა ...]. და იგი [გაიქცა ...] ქასქების ქვეყანაში. [...] და [...გა]იქცა. ხოლო ...[... რომლებიც] აჯანყების მთავრები [იყვნენ], მათ [მოკლეს(?) ისინი. მაშინ მე,] მზე, [თავს დავესხი] ქალაქ ქამნას. [ქალაქ არინას მზის ქალღვთაება], ჩემი ქალბატონი, [ამინდის ღვთაება, ჩემი ბატონი, მე]ცულა და ღვთაებანი [ჩემთან იდგნენ], მაშინ [დავამარცხე ქალაქი ქამანა. ხოლო ნარტყვევნილი მოსახლეობა,] მსხვილფეხა (და) წვრილფეხა საქონელი [ხელთ ვიგდე და ქალაქ ხათუსაში წამოვასხი. [ქალაქი კი გადავანვევინე]. და ეს [მე ერთ წელიწადში ვქმენ].

მეხუთე წელი: §28. შემდეგ წელს გავეშურე ასხარფაიას მთისაკენ. და ქალაქ ქასქას, რომელსაც ასხარფაიას მთა ჰქონდა ხელთ ჩაგდებული და ფალას ქვეყნისაკენ გზა ჰქონდა მოჭრილი, ასხარფაიას მთასთან შევებრძოლე. ქალაქ არინას მზის ქალღვთაება, ჩემი ქალბატონი, ამინდის ღვთაება, ჩემი ბატონი, მეცულა და ყველა ღვთაება გვერდში მედგა. ქალაქი ქასქა, რომელსაც

ასხარფაიას მთა ეპყრა, დავამარცხე და გავანადგურე. ასხარფაიას მთა დავაცარიელე. შემდეგ შინ დავბრუნდი და როდესაც ქალაქ სამახას მივალწიე, ქალაქ ციულილასთან შევისვენე.

მეექვსე წელი: §30. შემდეგ წელს ციხარიას ქვეყნისაკენ გავემართე. ბაბუაჩემის დროს ქალაქმა *ქასქამ* თარიქარიმუს მთა ძალით დაიკავა. მაშინ ქალაქ ხათუსას საფრთხე შეექმნა, მოვიდნენ ისინი (და) თავს დაესხნენ ქალაქ ხათუსას და მეტად შეავიწროვეს. მე, მზე გავემართე და ქალაქ *ქასქას*, რომელმაც თარიქარიმუს მთა დაიპყრო, თავს დავესხი. ქალაქ არინას მზის ქალღვთაება, ჩემი ქალბატონი, ამინდის ღვთაება, ჩემი ბატონი, მეცულა და ყველა ღვთაება გვერდით მედგა. მაშინ დავამარცხე ქალაქი *ქასქა* თარიქარიმუს მთაზე და გავანადგურე იგი. თარიქარიმუს მთა კი დავაცარიელე, ციხარიას მთელი ქვეყანა გადავანვევინე. შემდეგ ქალაქ ხათუსაში უკან დავბრუნდი და ყოველივე ეს ერთ წელიწადში ვქმენ.

მეშვიდე წელი: § 31. შემდეგ წელს ქალაქ თიფიასკენ გავეშურე. იმ დროს, როდესაც მამაჩემი მითანის ქვეყნად იყო, თიფიელი ფიხუნია გამოჩნდა და ზემო ქვეყანა თავდასხმებისაგან შეანუხა. შემდეგ იგი ქალაქ ცაცისასკენ გაეშურა. ზემო ქვეყანა ხელთ იგდო. ისთითინას მთელი ქვეყანა კი შეინარჩუნა და თავის საბრძანებლოდ ქმნა. §32. ამის შემდეგ ფიხუნია *ქასქების* მსგავსად არ მეფობდა, არამედ *ქასქების* იმ ქალაქებში, სადაც მმართველი არ იჯდა, ფიხუნია იქ მეფობდა. და მე, მზემ მის წინააღმდეგ გავილაშქრე. მას მაცნე გავუგზავნე და მივწერე: „ჩემი მსახურები, რომელიც შენ ხელთ გყავს და *ქასქების* ქვეყანაში წაასხი, დამიბრუნე უკან!“ ფიხუნია კი ასე მომწერა: „უკან არაფერს არ დაგიბრუნებ. მაშინაც კი, თუ ომს გამომიცხადებ, ჩემს მინაზე არ შეგებრძოლები, შენს ქვეყნად მოვალ და შენს ქვეყანაში შეგებრძოლები“. და რადგან ფიხუნია ასე მომწერა და ჩემი მსახურები არ

დამიბრუნა, მის წინააღმდეგ გავილაშქრე და ქვეყანას თავს დავეცი. ქალაქ არინას მზის ქალღვთაება, ჩემი ქალბატონი, ამინდის ღვთაება, ჩემი ბატონი, მეცულა და ყველა ღვთაება ჩემს გვერდით იდგა, დავამარცხე თიფიას ქვეყანა და გადავანვევინე. ფიხუნია კი შევიპყარი და ქალაქ ხათუსაში წავიყვანე. შემდეგ თიფიას ქვეყანაში დავბრუნდი და რადგან ფიხუნიას ისთითინას ქვეყანა ეპყრა, იგი კვლავ ავაგე და იგი კვლავ ხათის ქვეყნად ვაქციე. §33. როდესაც თიფიას ქვეყანა დავამარცხე, აცის მეფეს, ანიას მაცნე გავუგზავნე და მივწერე: „იმ დროს, როდესაც მამაჩემი მითანის ქვეყანაში იმყოფებოდა, ჩემი მსახურები, რომლებიც შენთან მოვიდნენ, [უკან დამიბრუნე!“ ..]. §40. ...მაშინ დავამარცხე ქალაქი იახრესა, შემდეგ კი გადავანვევინე. შემდგომ კი გავეშურე ფიგაინარესას ქვეყნისაკენ. ფიგაინარესას ქვეყნიდან ქალაქ ქასქას დავესხი თავს და დავამარცხე იგი. ფიგაინარესას ქვეყანა კი [გადა]ვანვევინე. წარტყვევნილი მოსახლეობა, მსხვილფეხა (და) წვრილფეხა საქონელი კი ხელთ ვიგდე [და] ქ. ხათუსაში წამოვასხი. და ეს ყველაფერი ერთ წელიწადში ვქმენ.

როგორც ტექსტებიდან ირკვევა, ზაფხულობით ქასქებს საქონელი მთებში, მიჰყავდათ - სხვადასხვა ადგილას, თავიანთი ადგილსამყოფელიდან საკმაოდ მოშორებით.⁷² ამის გამო, ისინი პერიოდულად, საძოვრების გავრცობის მიზნით, თავს ესხმოდნენ ხეების სასაზღვრო ქალაქებს⁷³. ამის მიზეზი იყო შემდეგი გარემოება: ხეთი მეფეები თავიანთ ქვეშევრდომებს ჩუქნიდნენ იმ მიწებს,⁷⁴ რომლებიც ქვეყნის სასაზღვრო ზოლში მდებარეობდა და

⁷² შდრ. აჭარელთა „მთა-ბარობა“.

⁷³ შდრ. ლეკები კახეთში.

⁷⁴ იხ. ხეთური „მინის ჩუქების დოკუმენტები“.

ერთ დროს ქასქებს ეკუთვნოდათ. როგორც ჩანს, ხეთებმა ეს ქალაქები ომის შედეგად იგდეს ხელთ⁷⁵.

ტექსტების მიხედვით, ქასქებს დიდი ლაშქარი ჰყავდათ. ზოგან ნახსენებია 800, 5 000, ზოგან - 7 000, 9 000, ფეხოსანი, ცხენოსანი და ეტლოსანი ჯარისკაცი. აქედან გამომდინარე, ქასქების ქვეყნის მოსახლეობა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი უნდა ყოფილიყო. მეომრის აღჭურვილობის შესახებ ასევე საინტერესოა, რომ ხეთები ახსენებენ ე.წ. „ქასქურ მოკლე მშვილდს“.

არქეოლოგები ვარაუდობენ, რომ მდინარეების - დევრეზ ჩაისა და ყიზილ-ირმაკს შორის არსებული ხეთური ციხესიმაგრეები, თავისი საგუშაგო კოშკებით, ხეთების ცენტრალურ დასახლებებს იცავდა ქასქებიდან. ისინი ერთმანეთისგან თანაბარ მანძილზე იყვნენ განლაგებულნი, ძირითადად - გორაკებზე, ჰქონდათ წყალი და სასოფლო-სამეურნეო სავარგულები. ციხეები გამაგრებული იყო, და ხანდახან ერთ ჰექტარსაც კი იკავებდა. ასეთი ციხესიმაგრე აღმოაჩინეს თანამედროვე ელდივანში.

ქასქები წარმატებით იყენებდნენ პარტიზანული ბრძოლის ტაქტიკას მტრის წინააღმდეგ. ისინი მოულოდნელად ესხმოდნენ თავს ხეთებს. თვითონ კი მუდმივ მზადყოფნაში იყვნენ - ჯარის მოახლოებას საგუშაგოები ადევნებდნენ თვალყურს ისე, რომ საბრძოლო წყობის მისაღებად ან გასაქცევად დრო დარჩენოდათ. ქასქების თემები ერთმანეთს აფრთხილებდნენ მოახლოებული საფრთხის შესახებ. ისინი მკვიდრად იყვნენ შეკრულები საერთო მტრის წინააღმდეგ, რაც აძნელებდა მათ დამარცხებას.

⁷⁵ შდრ. ბორჩალუს შიიტის ტომის ჩამოსახლება სეფიანთა ირანის მიერ შიდა ქართლში ანდაც ის ფაქტი, რომ ყოფილი საბჭოთა კავშირიდან ახალჩამოსულ ებრაელებს ისრაელში სწორედ კონფლიქტის ზონაში ასახლებდნენ.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ კადეშის ომში⁷⁶ ქასქები ხეთების მოკავშირეებად გვევლინებიან: „...როდესაც მისი უდიდებულესობა ოქროს ტახტზე იჯდა, ეახლნენ მისი უდიდებულესობის მცველები და მოიყვანეს ხეთას ქვეყნის ძლევამოსილი მეფის ორი ტყვე დიდებული. აახლეს (მას) და მისმა უდიდებულესობამ მიუგო მათ: „ვინ ხართ თქვენ? მათ უპასუხეს: „ჩვენ ხეთის ქვეყნის ძლევამოსილი მეფის დიდებულები ვართ და მან გამოგვგზავნა, რათა დაგვეზვერა, თუ სად იმყოფებოდა მისი უდიდებულესობა“. მიუგო მათ მისმა უდიდებულესობამ: „სად არის იგი, ხეთის ქვეყნის ძლევამოსილი მეფე? როგორც შევიტყვე, იგი უნდა იმყოფებოდეს ალეპოს ქვეყანაში, თუნიფის ჩრდილოეთით“. მათ მიუგეს მის უდიდებულესობას: „შეხედე, ხეთის ქვეყნის ძლევამოსილი მეფე თავისთან მყოფ მრავალრიცხოვან ქვეყნებთან ერთად, რომლებიც ძალით წარმოტყვევნა სხვადასხვა ოლქებიდან, და ახლა ისინი ხეთის ქვეყნის საზღვრებშია მოქცეული — ქვეყანა ნახარინა, ქასქაშის ქვეყანა, მასას ქვეყანა, ფედასას ქვეყანა, ქირქიშას და რაქას ქვეყნები, ქარხემიშის მიწა, ირზუს მიწა, იქერიჩის ქვეყანა, ალეპოს ქვეყანა და ქედის ქვეყანა — ისინი განლაგდნენ (საბრძოლველად). ქცეულნი არიან ფეხოსან და ეტლოსან ჯარად... უთვალავია მათი რიცხვი, ვითარცა ქვიშა ნაპირზე. ხედავ, დგანან ისინი, საომრად გამზადებულნი, კადეშის მისადგომებთან“.

როგორც ჩანს, ქასქი მეომრები განსაკუთრებული ვაჟკაცობით, მხნეობითა და მამაცობით გამოირჩეოდნენ. ისინი იბრძოდნენ არა მხოლოდ ხეთების ლაშქარში, არამედ

⁷⁶ ძვ. წ. II ათასწლეულის ყველაზე ცნობილი ომი ეგვიპტესა და ხეთებს შორის (ძვ. წ. 1274), რომელიც მოხდა თან. სირიის ტერიტორიაზე, მდ. ორონტის ნაპირას, კადეშის ველზე. ამ ომში მონაწილეობდა მთელი მაშინდელი მსოფლიო, ამიტომ ვარაუდობენ ისტორიკოსები, რომ მას უნდა ეწოდოს სწორედ პირველი მსოფლიო ომი.

სხვადასხვა ქვეყნის სამსახურშიც იდგნენ. ისინი ხეტების სამოქალაქო ომშიც მონაწილეობდნენ - ეხმარებოდნენ ხათუსილი III-ს ტახტზე ასვლაში. ქასქი მეომრები გვხვდებიან უგარიტშიც.⁷⁷

მას შემდეგ, რაც სუფილულიუმა I-მა ქასქას ქვეყანა დაიპყრო, ქასქელი ჯარისკაცები ეგვიპტეში გაგზავნეს, სავარაუდოდ, ტყვეებად⁷⁸ ეგვიპტურ წყაროში ნახსენებია „ქასქების ეტლოსანი მეომრები“. ქასქები ეგვიპტეში, როგორც ჩანს, მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ: ეგვიპტის ფარაონი ამენოფის III (ძვ. წ. 1388-1351 წწ.) მცირე აზიელ მთავარს სთხოვს მისთვის ქასქების გაგზავნას. ქასქების მიმართ ინტერესი გრძელდება ძვ. წ. XIII საუკუნეშიც - რამსეს II-ს ხეთ საცოლეს მზითევში მოჰყვა „მრავალი ქასქელი ტყვე“.⁷⁹ ამიტომ არ არის გასაკვირი, რომ ეგვიპტეში ტყვედ მოხვედრილი ქასქელები შერეოდნენ ეგვიპტელებს.⁸⁰

დაუდგენელია, მონაწილეობდნენ თუ არა ქასქები ხეტების სამეფოს განადგურებაში. ერთი რამ ცხადია: ძვ. წ. 1200 წლისთვის მათ ისარგებლეს ხეტების სამეფოს

⁷⁷ თან. რას-შამრა, სირია. საპორტო ქალაქი ძვ. წ. II ათასწლეულში.

⁷⁸ შდრ. „მამლუქები“.

⁷⁹ Schuler E. von, 1965, 81.

⁸⁰ შესაძლოა, ესეც ედოს საფუძვლად „ისტორიის მამა“-დ წოდებული ჰეროდოტეს ცნობილ ვარაუდს კოლხთა წარმომავლობის თაობაზე - შდრ. „მაგრამ ცხადია, რომ კოლხები ეგვიპტელები არიან. ამას მე თვითონ მიეხვდი იმაზე უნინ, ვიდრე სხვათაგან მოვისმენდი და ისე ვიტყვოდი. და რადგანაც ამას ვფიქრობდი, შევეკითხე ორივეს, კოლხებს უკეთ ახსოვდათ ეგვიპტელები, ვიდრე ეგვიპტელებს კოლხები. ეგვიპტელები ამბობენ, რომ მათი აზრით სესოსტისის ლაშქრიდან არიან კოლხები და მე თვითონაც ასევე მეჩვენებოდა, რადგან კოლხები შავკვრემნები არიან და ხუჭუჭთმიანები...“ ჰეროდოტე - ისტორია II წიგნი - ეგტერპე, 104).

დაკნინებით (ამ დროისთვის ხეტების სამეფო დაცემის პირას იყო) და ხეთის სამეფოში შეიჭრნენ. ძვ. წ. XII საუკუნის დასასრულისთვის ქასქები მოიხსენიებიან ასურულ წყაროებში. ტიგლათფილესერ I (დაახლ. ძ. წ. 1114-1076 წწ.) ქასქების შესახებ წერს, რომ ისინი დიდხანს არ ჩერდებოდნენ დაპყრობილ ტერიტორიაზე. ამის მიხედვით შეგვიძლია, ვიმსჯელოთ, რომ მათი სამშობლო შავ ზღვასთან იყო და მათ არ ეკავათ დიდი ტერიტორია - ზღვიდან აღმოსავლეთი ანატოლიის ჩათვლით. თითქმის ძვ. წ. VIII საუკუნემდე მოიხსენიებიან ისინი ასურულ ტექსტებში. სარგონ II-ს ანალებში ქასქები ბოლოჯერ მოიხსენიებიან, შემდეგში მათი ხსენება ტექსტებში აღარ გვხვდება.

ქასქების მეურნეობის შესახებ მეტად მნიშვნელოვან ცნობებს გვანდის ქ. არინას მზის ღვთაების მიმართ მურსილი II-ის ლოცვის ტექსტი, სადაც ქასქები დახასიათებული არიან, როგორც „ლორების მწყემსები და (სელის) მბეჭველნი“ (LÚ.MEŠSIPAD ŠAH ešer Û LÚ.MEŠE-PI-IŠ GAD^{HA} ešer). როგორც ჩანს, ეს ორი პროფესია ქასქებისთვის განსაკუთრებულად დამახასიათებელი იყო, მათ შორის საერთო კი ის არის, რომ ორივე საქმიანობა ქალების პრეროგატივა იყო - ქალები ეწეოდნენ სახლის შიდასამეურნეო საქმიანობას, უვლიდნენ ღორებს⁸¹ და ართავდნენ და ქსოვდნენ სელს, ხოლო კაცები - მწყემსავდნენ ნახირს, იცავდნენ ქვეყნის საზღვრებს თუ საძოვრებს მეზობელთა მტრული თავდასხმისაგან, რაც

⁸¹ აღსანიშნავია, რომ ღორი წმინდა ცხოველად ითვლებოდა რკინის მომპოვებელ ხალხებში, ვინაიდან იგი უკავშირდებოდა მუხას. შდრ. კოლხური ღორისთავიანი სამაჯური. დღევანდლამდე, იმერხეველ ქართველებში, სიტყვა „ღორი“ აღიქმება სიძლიერის, სიკარგის, ვაჟკაცობის სინონიმად, თოფჩიშვილი რ., 2017, 25. - შდრ. ოდიშართა დროშა, რომელზეც ვახუშტის მიხედვით, ტახია გამოსახული.

ხეტების მხრიდან აღიქმებოდა, როგორც „სხვისი მიწის მისაკუთრება“ - მურსილი II აღნიშნავს, რომ ქასქელმა „ფიხუნამ დაიპყრო იშთითინას მხარე, თავის საძოვრად გადასაქცევად“ (natza apel uĩiyauwař pedan iyat).

სელი (linum),⁸² ის იშვიათი და მნიშვნელოვანი მცენარე იყო, რომელიც გამოიყენებოდა როგორც საქსოვად და ტანსაცმლისთვის, ასევე ზეთის მისაღებად - საკვებად და გასანათებლად, ეტლების ბორბლების დასაზეთად და ა.შ. იქიზთეფეში (შავი ზღვის სანაპიროზე, სამსუნთან ახლოს) სელის ნაპოვნი ნიმუშები თარიღდება ქალკოლითიდან (სპილენძ-ქვის ხანიდან) მოყოლებული ბრინჯაოს ხანის ჩათვლით. როგორც ჩანს, ქასქების მიერ დამუშავებული სელი იმ პერიოდშიც საუკეთესოდ ითვლებოდა.

რაც შეეხება ღორებს, იმ დროს, როდესაც კაცები საზაფხულო საძოვრებზე მწყემსავდნენ ნახირს, ქალები შინ უვლიდნენ ღორებს, რომლებიც ტყეში იყვნენ გაშვებულნი და მხოლოდ გვიან შემოდგომაზე აბინავებდნენ მათ. ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს, - მეცნიერებაში გავრცელებული აზრის საპირისპიროდ - ვივარაუდოთ, რომ ქასქები, მსგავსად შავი ზღვის რეგიონის დანარჩენი მოსახლეობისა, არა მომთაბარე, არამედ ბინადარ ცხოვრებას ეწეოდნენ. ამის ვარაუდის საფუძველს ასევე გვაძლევს უძველესი ტექსტებიდან ცნობილი ის ფაქტიც, რომ ქასქები მისდევდნენ

⁸² შდრ. კოლხური სელი - საბერძნეთში: „კიდევ სხვა რამის თქმაც შემიძლია კოლხების შესახებ, რითაც ისინი ეგვიპტელების მსგავსნი არიან. მხოლოდ კოლხები და ეგვიპტელები ამუშავებენ სელს ერთნაირად; მთელი ცხოვრება და ენა მსგავსი აქვთ ერთმანეთის. კოლხურ სელს ელინები სარდონულს უწოდებენ, ეგვიპტიდან შემოსულს კი - ეგვიპტურს“ (ჰეროდოტე - ისტორია II წიგნი - ეგტერპე: 105.)

მევენახეობასა და მიწათმოქმედებას - ხეტებს ხარკსაც კი უხდიდნენ ღვინით. ასევე მოჰყავდათ ხორბალი, რომლის მოსავალსაც ხეტები პერიოდულად უნადგურებდნენ.⁸³

რაც შეეხება ქასქების რელიგიურ წარმოდგენებს, წყაროებიდან ირკვევა, რომ მათი პანთეონი პოლითეისტური იყო და შესაბამისი წარმოდგენა ჰქონდათ სამყაროზე: „ქასქას ქვეყნის ღვთაებებში“ ისინი გულისხმობდნენ ამინდის სამ ღვთაებას - ხანუფთენს, ქუთუფურუზის და ფაზიმ...-ს (CTH 138). მათი ერთ-ერთი მთავარი ღვთაება იყო ცითხარია, რომელიც შავიზღვის-პირა ქალაქ ცითხარიადან იყო წარმოშობით და ქასქები მას თაყვანს სცემდნენ ცხვრის ტყავის სახით (ხეთ. KUS¹ kurša „სანმისი“).

საინტერესოა, რომ ერთ-ერთ ხელშეკრულებაში ქასქი ღვთაებები ხათურ ღვთაებებთან ერთად არიან მოხსენიებულნი. ერთ სიაში გვხვდება ხეთი ღვთაებების ტრადიციული ჩამონათვალი, მაგრამ ამ სიას წინ უსწრებს ქასქური ომის ღვთაება ზაბაბა, რომელიც დგას უშუალოდ ხათის ამინდის ღვთაებასა და მზის ღვთაებების შემდეგ. მეცნიერთა აზრით, ზაბაბა უნდა ყოფილიყო ხათური ღვთაება ეურუნქათე. არის ერთადერთი ტექსტი, რომელიც გვიჩვენებს ქასქელი ღვთაებების დანვრილებით სიას, მაგრამ იგი დამტკრეულია. ხათის სამეფოს ღვთაებათა სიის შემდეგ გვხვდება ქასქი ღვთაებების სია:

- 11 ჩვენ მოვიწვიეთ კრებაზე [ქასქელი ღვთაებები],
- 12 ამინდის ღვთაებანი ხანუფთენი [
- 13 ამინდის ღვთაებანი ქუთუფურუზი [
- 14 ამინდის ღვთაებანი ფაზიმ [

15] მზის ქალღვთაება მინისა ხუვათასიი

⁸³ Collins, B.J. 2006.

16] თენა მამა-ლვთაება მზისა

17] რუი ლამქრის ამინდის ღვთაება

18] თელიფინუ

19] ათასი ღვთაება

20 [მოვიწვიეთ კრებაზე, ისინი მოწმეებად უნდა დადგნენ] და მათ

21 მოვუსმენ“.

ამ და სხვა ხათურ-ქასქური მსგავსებების საფუძველზე ივარაუდება, რომ შესაძლებელია, რომ ქასქები ყოფილიყვნენ ხათების შთამომავლები, რომელთა ნაწილი საუკუნეების განმავლობაში შეერია ხეთებს, ხოლო ისინი, ვინც ჩრდილოეთით, შავი ზღვის სანაპიროზე, დასახლდნენ, ქასქურ თემებად ჩამოყალიბდნენ⁸⁴ ასევე საინტერესოა ქასქურ-ხათურ-ხურიტული კულტურული პარალელები: მთვარის ღვთაება ხათებისა - ქასქუ და ხურიტული - ქუშუხ, მზის ღვთაება - შიმეშუ და შიმეგი. ვარაუდობენ, რომ ქასქების სამკვიდროს აღმოსავლეთით მდებარე ხაიასას სამეფოს მთავარი ღვთაება DU.GUR იგივეა, რაც ხათური ღვთაება - სულინქათე. მეორე ღვთაების სახელია თარუმუ, რომელიც ასევე ძალიან ემსგავსება ხათურ ამინდის ღვთაებას - თარუს.⁸⁵ ეს კი იმას გვაგვარაუდებინებს, რომ ძვ. წ. II ათასწლეულში ხათური კულტურული არეალი გადაჭიმული იყო შავი ზღვის მთელ სამხრეთ სანაპიროზე. შემდგომ პერიოდში მათთან ასევე დასაკავშირებელია ხალიბები/ხალდები, პონტოს არეალის რკინის მადნის მომპოვებლები.⁸⁶ მათი სახელწოდება დიდი ალბათობით, მომდინარეობს ხათური სიტყვიდან - hapalki- „რკინა“ (ხურიტ. hapalkinnu, ბერძნ. chalups), რაც უკავშირდება კიდევ სწორედ რკინის მოპოვებასა და

⁸⁴ Singer I., 1981, 123.

⁸⁵ შდრ. ქართ. „დარი“.

⁸⁶ სტრაბონი XII, 3 წელი.

ათვისებას ამ რეგიონში, ეს ლინგვისტური დაკვირვებანი კი მყარდება სწორედ კოლხეთში მოპოვებული მდიდარი არქეოლოგიური მასალით.⁸⁷

ქასქების ისტორიის შესახებ ჭეშმარიტი სურათის აღდგენას აძნელებს ის, რომ ჩვენ ხელთ არ გვაქვს უშუალოდ ქასქური წყაროები და ხეთურ-ქასქური ურთიერთობის საკითხს მხოლოდ ხეთური მხრიდან ვიცნობთ. ქასქებს არ ჰქონდათ დამწერლობა და ამის გამო ვერ დავადგენთ ჭეშმარიტებას მათ შესახებ. რაც დანამდვილებით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, არის ის, რომ ხეთების წინააღმდეგ მათი ლაშქრობები განპირობებული იყო არა მომთაბარე, განუვითარებელი ხალხის მიერ მძარცველური თავდასხმებით, როგორც ამას ხეთები წარმოაჩენდნენ, არამედ პირიქით - ხეთების მხრიდან მათი ქალაქების, საძოვრების მიტაცებით. ხოლო თუკი ვივარაუდებთ, რომ ქასქები (და, შესაბამისად, ხათებიც) შემდგომ პერიოდში მათი განსახლების სივრცეში მცხოვრები ეთნოსების: ზანების (ჭანებისა და ეგრების) წინაპრები არიან, ძნელი წარმოსადგენი არ იქნება, თუ როგორ შეიძლება ამ ეთნოსის დახასიათება: უბადლო მეომარი, უმაღლესი ხარისხის სელის მწარმოებელი, კარგი მევენახე, მადნეულის მომპოვებელ-დამამუშავებელი და ა.შ.

ქასქების თემთა ცხოვრების წესი ზედმიწევნით ემთხვევა კოლხური ცხოვრების წესს (შდრ. „უბატონო ქვეყანა“, თემებად ცხოვრება, ერთმანეთის დახმარება გარეშე მტრის წინააღმდეგ), საკუთარი სახელები (შდრ. დადილუ, პაატა, კალმახაციითი,⁸⁸ და ა.შ.), ასევე - სელის დამუშავება, მეღვინეობა, ეგვიპტის ლაშქარში მათი სამსახური და, რაც მთავარია - ღორის კულტისა და

⁸⁷ ხახუტაიშვილი, დ., 1980 და სხვ.

⁸⁸ მაგ. გურიაში ბოლო პერიოდამდე იცეკვებოდა „კალახური“ იხ. ნულაძე, აპ., 1971, 98.

საწმისის თემა - აშკარად გვაფარაუდებინებს მათ უშუალო კავშირს ზანურ (მეგრულ-ჭანურ) სამყაროსთან. მითუმეტეს, რომ ძველალმოსავლურ წყაროებში ქასქებზე ცნობები წყდება ძვ. წ. VII საუკუნეში, და, სწორედ, ამ პერიოდიდან წყაროებში ჩნდება ცნობები კოლხების შესახებ.⁸⁹

⁸⁹ ქასქების შესახებ იხ. დამატებითი ლიტერატურა: გიორგაძე გ., 2000; გიორგაძე გ., 2002; Гиоргадзе Г., 1956; Гиоргадзе Г., 1961; Degen R. 1967; Glatz, C. – Matthews, R. 2005; Goedegebuure P. 2012; Klinger, J. 2002; Klinger, J. 2005; Neu, E. 1983; Singer I., 2007; von Schuler, E., 1965; von Schuler, E., 1976-80; Yakar, J. 2005.

3. მუსკები

ეთნონიმი მუსკები მოხსენიებულია ასურულ, ურარტულ და იეროგლიფურ-ლუვიურ⁹⁰ წერილობით წყაროებში. ეთნონიმ მუსკებს ვხვდებით აგრეთვე ბიბლიასა და ბერძნულ-რომაულ ტექსტებში. საინტერესოა, რომ ხეთურ ტექსტებში ეს ეთნონიმი ამ ფორმით არ გვხვდება. ხეთები მოიხსენიებდნენ იმ ტერიტორიებს, რომლებიც, სავარაუდოდ, მუსკების სამფლობელოს ეკუთვნოდა (მაგ. ალზი და ფურულუმზი). ეს ლოგიკურიცაა, ვინაიდან წარმოუდგე-ნელია, რომ ხეთებს არ ჰქონოდათ ურთიერთობა თავიანთ უშუალო მეზობლებთან.

XX საუკუნის სპეციალურ ლიტერატურაში მიიჩნეოდა, რომ არსებობდნენ ორი მუსკები — ძვ. წ. XII საუკუნეში მდ. არსანიასისა და მდ. ევფრატის შესართავთან მცხოვრებნი, ე.წ. „აღმოსავლელი მუსკები“ და ძვ. წ. IX-VIII სს. კაპადოკიასა და კილიკიაში მცხოვრები ე.წ. „დასავლელი მუსკები“, რომლებსაც აიგივებენ ფრიგიელებთან.⁹¹ მაგრამ ეს მოსაზრება არ დასტურდება არც ისტორიულ-გეოგრაფიული წყაროებით და არც არქეოლოგიური მასალა იძლევა ამგვარი დასკვნის საშუალებას. მუსკების მატერიალური კულტურაც არანაირად არ ჰგავს ბალკანეთიდან ცენტრალურ ანატოლიაში შემოჭრილი ფრიგიელებისას, ასე რომ, მათი იდენტიფიცირება არ მტკიცდება.⁹²

მუსქთა სახელწოდებას მეცნიერები აკავშირებენ ქართული წყაროების „მესხებთან“, ბერძნულ-რომაული

⁹⁰ ლუვიური - ძველანატოლიური ინდოევროპული ენა, რომელიც შემორჩენილია ორი - ლურსმნული და იეროგლიფური დამწერლობით.

⁹¹ ეს მოსაზრება გაჩნდა იმის შემდეგ, რაც ტექსტებში ნახსენები „მუსკების“ ქვეყნის მეფე მითა შეცდომით გააიგივეს ფრიგიის მეფე მიდასთან.

⁹² დანვრილებით მუსკების შესახებ იხ. Wittke, A.-M., *Mušker* 2004.

ტექსტების „მოსხებთან“ და ბიბლიურ „მოსოხ-მეშეხთან“. ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში ისტორიკოსებმა - ჰ. ჰელცერმა, ე. შრადერმა, ფ. ლენორმანმა და სხვ. ასურული წყაროების მუსქები ქართველი მოსხების, მესხების წინაპრებად მიიჩნიეს. ეს თეორია გაიზიარეს ქართველმა ისტორიკოსებმაც: დ. ბაქრაძემ, ალ. ხახანაშვილმა, მ. ჯანაშვილმა, შემდეგ პერიოდში კი - ივ. ჯავახიშვილმა, ს. ჯანაშიამ, გ. მელიქიშვილმა და სხვ. იყო არაერთი მცდელობა, მუსქები მიეკუთვნებინათ სხვადასხვა წარმომავლობის ეთნოსებისათვის, მაგრამ ყველა ეს ვარაუდი ჯერჯერობით მხოლოდ ჰიპოთეზად რჩება. ძირითადი მოსაზრებებით, მუსქების წარმომავლობა შემდეგია:

ა. ძვლებალკანური (ფრიგიული)

ბ. ქართველური (კავკასიური)

გ. ბერძნულ-ლათინურ ტექსტებში ნახსენები მოსხების წინაპრები.

სავარაუდოდ, სახელწოდება მუსქი შერქმეული სახელი უნდა ყოფილიყო, და ამ სახელწოდების ქვეშ, ქასქების მსგავსად, ერთიანდებოდა რამდენიმე თემი. მათ შესახებ ცნობებს პირველად ვხვდებით ასურეთის მეფე ტიგლათფილესარ I-ის (ძვ. წ. 1115-1077 წწ.) სამეფო წარწერებში. ძვ. წ. XII საუკუნეში ასურეთის სამეფო მაშინდელ ძველ აღმოსავლეთში უძლიერეს სახელმწიფოდ იქცა, რაც გამოწვეული იყო ხეთების, ეგვიპტისა და ბაბილონის დასუსტებით. სწორედ, ამ პერიოდში მოღვაწეობს ტიგლათფილესარ I, რომელიც დამპყრობლური ლაშქრობებით იხვეჭს დიდებასა და ძალაუფლებას. ტექსტის მიხედვით, მუსქები ხუთი თემის ერთ-ერთი დიდი პოლიტიკური გაერთიანებაა, რომელსაც სათავეში ხუთი მთავარი უდგას.⁹³ ტიგლათფილესარ I-ის გამეფებამდე

⁹³ ტექსტში ნახსენებია „მუსქების 5 მეფე“, რაც არ უნდა ნიშნავდეს იმას, რომ ისინი სამეფოს მმართველნი იყვნენ.

თითქმის ნახევარი საუკუნით ადრე, დაახლ. ძვ. წ. 1165 წელს, მუსქებს დაუბრუნებიათ თავიანთი ტერიტორიები ალზი და ფურულუმზი, რომლებიც ასურელების ვასალები იყვნენ და ხარკს უხდიდნენ მათ. მუსქების მოქმედებით უკმაყოფილო ასურელები შეჭრილან ამ ტერიტორიაზე მათ დასამორჩილებლად. ბრძოლა გაჩაღდა მუსქების ტერიტორიაზე, ქათმუხის მიწაზე, სადაც მუსქებს 20 000 მეომარი გამოუყვანიათ ხუთი მთავრის მეთაურობით. მუსქებმა ვერ გაუწიეს წინააღმდეგობა ასურეებს. ამ ბრძოლიდან გადარჩა 6 000 მუსქი, რომლებიც დამორჩილდნენ ტიგლათფილესარს:

„იმ წელს, როდესაც ტახტზე ავედი, 20 000 მუსქი თავის 5 მეფესთან ერთად, რომლებსაც 50 წელიწადი ეპყრათ (ის) ალზი და ფურულუმზი, რომლებიც ხარკს უხდიდნენ აშურს, ჩემს ბატონს - (მუსქები), რომლებიც ვერც ერთმა მეფემ ვერ დაამარცხა თავიანთი სიძლიერის გამო, მთებიდან ქვემოთ დაეშვნენ და ხელთ იგდეს ქათმუხის ქვეყანა. აშურის, ჩემი ბატონის წყალობით, ჩემი ცხენოსანი და ფეხოსანი ლაშქარი გავამზადე და ისე, რომ არ დაველოდე მაშველ რაზმს, გადავლაზე ქასიარის საშიში მთა. შევებრძოლე მათ 20 000 მეომარს და 5 მეფეს ქათმუხის ქვეყანაში. დავამარცხე ისინი... მათი გვამები მიმოვფანტე, ვითარცა აზვირთებულმა ტალღამ ძღვევამოსილ შეჯახებაში. მათი გვამებით მთელი ხეობა დაფარე მთის მწვერვალებამდე, თავები წავაცალე და ზვინებივით დავალაგე. მათი ქონება და სიმდიდრე მთლიანად ხელთ ვიგდე. მათი 6000 მებრძოლი, რომლებიც

სავარაუდოდ, ისინი იყვნენ მთავრები, სხვადასხვა თემისა, რომლებიც დროგამოშვებით ერთმანეთს ეომებოდნენ და საერთო მტრის წინააღმდეგ კი - ერთანდებოდნენ (მდრ. ქართველი თავადები). სხვა ეთნოსის დასახელებისას ასურულ წყაროებში, მაგ. თაბალების შემთხვევაში, ვხვდებით იერარქიას - „დიდი მეფე, ვასალი მეფე...“. მუსქების შემთხვევაში იერარქია არ არსებობს.

ჩემს იარაღს გადაურჩა, ფეხთ ჩამივარდა. მივიღე ისინი და ჩემი ქვეყნის ხალხს მივათვალე."

მთებში მცხოვრები მუსქები, მეზობელი, მონათესავე ქასების მსგავსად, მეომარი, მამაცი ხალხი იყო. ასურელების მუდმივი მცდელობა, დაემორჩილებინათ ეს ორი ხალხი, ხშირად უშედეგოდ მთავრდებოდა, და ასეთი დიდი იმპერია მარცხდებოდა მამაც მცირერიცხოვან ხალხთან.

როგორც ჩანს, მუსქების ქვეყანა შედგებოდა 5 თემისგან, რომელთაც ტიგლათფილესარ I-ის ტექსტის მიხედვით, 20 000 მეომრის გამოყვანა შეეძლო. სავარაუდოდ, მთლიანი მოსახლეობა შეადგენდა - 70 000-80 000 ადამიანს.

როგორი იყო მათი ყოფა? ტექსტებიდან კონკრეტულად ვერ ვიგებთ, მეურნეობის რა წესს მისდევდნენ მუსქები - მიწისმოქმედებას თუ მესაქონლეობას, შესაბამისად - ბინადარ თუ მომთაბარე ცხოვრებას. ასურული წყაროების მიხედვით შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ასურელები მათ წინააღმდეგ დაპყრობით ლაშქრობებს აწარმოებდნენ წიაღისეულის ხელში ჩაგდების მიზნით. რა უნდა ყოფილიყო ეს წიაღისეული? ასურულ ტექსტებში მოხსენიებული ხის მასალა ^{GIS}Mušku და ბრინჯაო (დიდი ალბათობით, რკინაც). ძვ. წ. IX საუკუნიდან ჩნდება კონკრეტული მონაცემები: *თუქულთი-ნინურთა II-ს* (დაახლ. ძვ. წ. 1240-1205 წწ.) მიერ დაწესებულ ხარკს შეადგენდა ბრინჯაოს ჭურჭელი, მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი და ღვინო. საინტერესოა აგრეთვე მოგვიანო ხანის ასურული ტექსტი, რომელშიც ნახსენებია განსხვავებული „მუსქური საცვლები“ (სავარაუდოდ, სელისგან შეკერილი).

ქარხემიშში (თან. სირია) აღმოჩენილ ერთ-ერთ იეროგლიფურ-ლუვიურ წარწერაში, რომელიც დაახლ. ძვ. წ. IX ს. დასასრულითა და VIII საუკუნის დასაწყისით თარიღდება, მოხსენიებულია მუსქების ენა. ტექსტში

ჩამოთვლილია ენები, რომლებზეც ქარხემიშის მთავარი იარირი საუბრობდა: მშობლიურ ლუვიურზე, ასურულზე (რაც იმდროინდელი საერთაშორისო ენა იყო და მას აუცილებლად ეცოდინებოდა), ასევე - ეგვიპტურზე, ურარტულზე, ფინიკიურზე, მუსურზე და მუსქურზე. ივარაუდება, რომ მუსური ენა შესაძლებელია ყოფილიყო იგივე ქასქური ენა, მუსქურის მონათესავე, ან, სულაც - ერთი ენის დიალექტები (შდრ. მეგრულ-ჭანური). მითუმეტეს, ჩვენ არ ვიცით, რას უწოდებდნენ ქასქები თავიანთ თავს. თუკი თავის თავს მუსებს ეძახდნენ, გამოდის, რომ ისინი უნდა ყოფილიყვნენ სწორედ ანტიკური წერილობითი წყაროების ზანური ტომი - მოსინები, მოსინიკები...

მუსქების სავარაუდო განსახლების არეალი უნდა ყოფილიყო იმიერტაოს ტერიტორია, ტიგლათფილესერ I-ის ტექსტში მუსქები ნახსენებია ქასქების გვერდით. არსებობს ვარაუდი, რომ შესაძლებელია, ძვ. წ. IX ს-ში ურარტელების დაპყრობითი ომების გამო, მუსქებმა ჩრდილოეთით ამოინიეს და დღევანდელი მესხეთის ტერიტორიაზე დასახლდნენ.⁹⁴

საინტერესო ფაქტია, რომ 2003 წელს ქართლში, წალკის რაიონის სოფ. ავრანლოს ე.წ. მეგალითური ნაგებობის სამარხში აღმოჩნდა ნამგლის ფორმის იარაღი,⁹⁵ რომელიც გავრცელებული იყო ძვ. წ. II-I ათასწლეულების ასურეთში. სწორედ ასურეთის მეფე ასურნაცირფალ II-ს (ძვ. წ. 883-859 წწ.) რელიეფზეა გამოსახული ასეთივე იარაღი, რომლითაც „ბოროტ სულებს“ ეომებოდნენ. ამრიგად, როდესაც ასურნაცირფალი ამბობს: „...მივიღე

⁹⁴ ქართულ ენაზე ამ ტოპონიმთან დაკავშირებული არაერთი საკუთარი თუ გეოგრაფიული სახელი გვხვდება მუსხი, მუსხელიშვილი, მუსქა და ა.შ.

⁹⁵ Narimanashvili G., Amiranashvili J., Kvachadze M., Sanshashvili N, 2008, 381-409.

ხარკი ქათმუხის ქვეყნისა და მუსქებისა, ბრინჯაოს ქვაბები, ხარები, ცხვრები (და) ღვინო“, არ არის გამორიცხული, რომ მუსქების განსახლების არეალად ბევრად ჩრდილოეთით, თრიალეთის ტერიტორიაზე ვივარაუდოთ.

რაც შეეხება მუსქების რელიგიურ წარმოდგენებს, ისინი ემთხვევა ძვ. წ. I ათასწლეულის ჩრდ. სირიაში მცხოვრები ხალხის რელიგიას. მთავარი ღვთაებებია ამინდისა და მთვარის ღვთაება. სავარაუდოა, აგრეთვე, რომ ისინი აღნიშნავდნენ გაზაფხულის - ნაყოფიერების კულტის დღესასწაულს. ერთ-ერთ ასურულ ტექსტში ნახსენებია მუსქების დასახლების „ექუ-ადგილი“. როგორ ჩანს, ეს იყო ქალაქის ცენტრში არსებული მოედანი, სადაც ეწყობოდა დღესასწაულები.

საინტერესო თვალსაზრისს გამოთქვამს გრ. გიორგაძე, როდესაც ერთმანეთს უდარებს ხეთურსა და ხურიტულ ღვთაებათა ე.წ. „ტრიადებს“. კერძოდ - იშთარისა და მისი თანმხლები ორი ღვთაების - ნინათას და ქულითას ქანდაკებების აღწერილობას უდარებს ხურიტულ თემებს - შერი - ხურის და ჩრდილო-სირიული ამინდის ღვთაებებს - ხაცისა და ნამნის. საბოლოოდ ყველა მათგანს უდარებს მცხეთაში - არმაზის, გაცისა და გაიმის ტრიადას. ქანდაკებების აღწერილობა იმდენად ემთხვევა ერთმანეთს, რომ უნდა ვივარაუდოთ - ეს იყო ერთი კულტურულ-რელიგიური სივრცე, რომელიც მოიცავდა ანატოლიას, სირიასა და სამხრეთ კავკასიას, კერძოდ - ქართლს.⁹⁶

⁹⁶ მუსქების შესახებ იხ. ასევე: მელიქიშვილი გ., 1970; ხაზარაძე ნ., 1984; ხაზარაძე ნ., 2009; ხაზარაძე ნ., 2010; ხაზარაძე ნ., 2012; Giorgadze G. G. 1999; Kavtaradze, G.L. 1996; Kavtaradze, G.L. 2002; Muscarella O.W. 1998; Sinclair T., 1989; Veenhof K., 2008.

4. დაიენი/დიაუხელები

თავიდანვე აღვნიშნავთ, რომ საქმე გვაქვს ორ სხვადასხვა ტერმინთან, ესენია - დაიენი და დიაუხი. პირველი გვხვდება ძვ. წ. XII საუკუნისა და ძვ. წ. VIII საუკუნის ასურულ ტექსტებში, ხოლო მეორე - ძვ. წ. VIII საუკუნის ურარტულ ტექსტებში. არის მოსაზრება, რომ ორივე ტერმინი ერთსა და იმავე ხალხს - ტაოს ხალხს, იგივე ტაოელებს აღნიშნავს. დაია უკავშირდება ქართულ ტაოს და სომხურ - ტაიქ/ტაოხ-ს, რომლის ადგილმდებარეობადაც მიჩნეულია არზრუმის ჩრდილო-აღმოსავლეთი, ოლთუს ზეგანი. ასევე სავარაუდებელია, რომ იგი უკავშირდებოდეს ქსენოფონტეს ნაშრომებში მოხსენიებულ ტაოხეს. ეს სახელწოდება დღესაცაა შემორჩენილი ტაოს ფორმით. ტერმინთა გაიგივება ადვილად მისაღებია, ვინაიდან სიტყვის ძირი ერთია, ასურულში სუფიქსი „-ენი“ - მრავლობითობის გამომხატველია („ტაოს ხალხი, ტაოელნი“), ხოლო ურარტული სუფიქსი „-ხი“ - ტოპონიმის მანარმოებელია.

ტექსტებიდან ირკვევა, რომ ასურეთი ჩრდილოეთ ქვეყნებისგან ხარკის სახით ყოველწლიურად იღებდა 100 ტონამდე ვერცხლს. სავარაუდოდ, ხარკის რაოდენობა გაზვიადებულია, თუმცა ეს არ ცვლის მთავარს: ინტერესს, რომელიც ამოძრავებდა ასურეთს ექვსი საუკუნის მანძილზე ჩრდილოეთით, მთიანი და ძნელად დასამორჩილებელი, მადნეულით სავსე ქვეყნებისკენ.

დაიენელები/დიაოხელები, სავარაუდოდ, მუსქებისა და ქასქების მსგავსად, მისდევდნენ მინათმოქმედებას, მეტალურგიას.

ერთ სტელაზე შემდეგი წარწერაა: „ნაირის დამპყრობელი თუმედან დაიენიმდე, ხაბიხის დამპყრობელი დიდ ზღვამდე.“ ფიქრობენ, რომ შესაძლებელია აქ იგივე ამბავი იყოს აღწერილი, რაც სალმანასარის გამარჯვების ტექსტში.

1985 წელს ყარსის პროვინციაში, ჰანაკში, ჩრდილის (ჩილდირის) ტბასთან ახლოს, არდაჰანის (არტაანის) ჩრდ. აღმოსავლეთით, აღმოჩინეს კლდეზე გამოსახული ურარტული წარწერა (ინახება სტამბოლის არქეოლოგიურ მუზეუმში). მასში მოთხრობილია ურარტუს მეფის - არგიშთი I-ს ლაშქრობის ამბავი, რომელმაც თარიუ-ს ქვეყანა დალაშქრა და გზას აგრძელებდა. იგი მოვიდა ხუშას ქვეყანად, ბიანის ქვეყანაში, აშქალაშის ქვეყანაში. არგიშთი საუბრობს დიდი ღვთაების ხალდის სახელით: „ღიაოხის მერე მოვიდა ჩემთან ქალაქ ახურვანის მინაზე. ლაშქარი დავამარცხე, გავანადგურე ქ. ქა[...]უნის მინა. ხელში ჩავიგდე: 72080 მსხვილფეხა საქონელი, 7000 + (N რაოდენობის) ადამიანი. ერთი მოვკალი, მეორე ცოცხლად გავუშვი. 6 ციხე-სიმაგრე გავანადგურე, 50 ქალაქი გადავწვი.“

ტექსტებიდან ცნობილია დიაუხის ქალაქები: შაშილუ - მთავარი ქალაქი, უთუხა, ზუაინი — მთავარი ქალაქი ხალდირილუხი; დასახლებები: არდარაქიხი, ასქალასი, ბალთუხი, ქაბილიხი, ქადა, სასქი.

ჰანაკის წარწერაში ყველაზე მნიშვნელოვანია ის, რომ ჩრდილის ტბასთან დასტურდება ურარტუელების არსებობა. როგორც ჩანს, ეს წარწერა, ურარტუს მეფემ ამოატივიფრინა დაპყრობილ ტერიტორიაზე (არ უნდა დაგვავინწყდეს ის გარემოება, რომ მაშინდელ სამყაროში ამგვარი წარწერები, სტელები, ბარელიეფები და ა.შ. იყო თავის წარმოჩენის ერთ-ერთი ძალიან ეფექტური საშუალება. მეფეები განადიდებდნენ თავიანთ თავს, რაც მათი ლეგიტიმაციისათვის აუცილებელი იყო. შესაბამისად, თავიანთი მოღვაწეობის წარმოჩენისას ისინი აზვიადებდნენ მიღწევებს, ნადავლს და ა.შ., მაგრამ ეს გარემოება მთლიანობაში არ ცვლის მთლიან სურათს). ზოგიერთი მეცნიერი თარიუს აიგივებს ჰანაკთან. ბიანი და ხუსა მაშინ უფრო ჩრდილოეთით თავსდება, ასევე ასქალასიცა და ახურიაც. ამ შემთხვევაში დიაოხის საზღვარი დღევანდელი

საქართველოს საზღვრამდე მიდის. ჰანაკის წარწერის მიხედვით კი, დაიანი შესაძლებელია მდებარეობდეს ჩრდილოეთით, საქართველოს საზღვარზე. მეცნიერთა უმრავლესობა დაიანს არზრუმის მიდამოებში ათავსებს.

სად მდებარეობდა დაიანის/დიაუხის სამეფო? ყველაზე მნიშვნელოვანი წყარო მისი ლოკალიზაციისთვის არის ტიგლათფილესერის თიხის პრიზმა და სალმანასარის ლაშქრობის ამბები. მეფობის მე-15 წელს სალმანასარი გაეშურა ურარტუს ქალაქებისკენ, ევფრატის სათავეისკენ, მიიღო ხარკი დაიანისგან, აღმართა სტელა დაიანის სამეფო ქალაქში.

დღესდღეობით დიაუხს, სავარაუდოდ ათავსებენ ჭოროხის აუზში, ევფრატის სათავეებთან, არზრუმის რეგიონში. ურარტულ წყაროებში ნახსენებია სამი ძირითადი ქალაქი - ზუა, უთუ და შაშილუ. ზუას აკავშირებენ - ზივინ ქალესთან, უთუს — ოლთუსთან, შაშილუს კი - თანამედროვე ქართულ - სასირც/თორთომთან.

საინტერესოა აგრეთვე არზრუმის ჩრდილოეთით, 18 კილომეტრში აღმოჩენილი უმუდუმ თეფეს ციხე-სიმაგრე, რომელიც მეგალითური ნაგებობაა (საღესი მასალის გარეშე მშრალი ნყობით ნაგები უზარმაზარი ქვები) და რომელიც, მეცნიერთა ვარაუდით, უნდა ყოფილიყო დიაუხის მმართველის ციხე-სიმაგრე, რომელსაც ურარტელები აკონტროლებდნენ. საინტერესო ფაქტია, რომ ტაო-კლარჯეთის მთელ ტერიტორიაზე და ასევე სამხრეთ საქართველოში, განსაკუთრებით კი - სამცხე-ჯავახეთსა და თრიალეთში უხვად ვხვდებით მსგავს მეგალითურ, მშრალი ნყობით ნაგებ ციხე-სიმაგრეებს. მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ ფარავნის ტბასთან, მცირე აბულის მთაზე არსებული მშრალი ნყობით ნაგები აბულის ციხე, რომლის კედლის სისქე 4 მეტრს აღწევს, სიმაღლეში კი 8 მეტრია. აქ ნაპოვნი თიხის ჭურჭელი გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანით თარიღდება. სავარაუდოდ, ასეთი მეგალითური ციხე-სიმაგრეები, რომლებიც არქიტექტუ-

რულად ჰგავს აღმოსავლეთ ანატოლიასა და სირიაში არსებულ ნაგებობებს, შესაძლებელია იყოს, როგორც ზემოთ, ავრანლოს⁹⁷ მაგალითზე აღენიშნეთ, მუსქების, ანდაც - დიაენი/დიაუხის მცხოვრებთაა მიერ აგებული სიმაგრენი⁹⁸. საბოლოო დასკვნებისათვის დიდად მნიშვნელოვანი იქნებოდა მთლიანობაში საქართველოსა და უპირველესად, ტაო-კლარჯეთის მეგალითების სისტემური შესწავლა.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებულია თვალსაზრისი, რომ დიაუხი საბოლოოდ გაანადგურა კულხას სამეფომ დაახლ. ძვ. წ. 760 წლისათვის. ამ მოსაზრების დასტურად მოჰყავთ ის ფაქტი, რომ ურარტულ მეფეთა წარწერებში ამ პერიოდიდან აღარ მოიხსენიება დიაუხი და მოიხსენიება კულხა. თითქოსდა, აღნიშნულ ფაქტს ადასტურებს სარდურ II-ს წარწერები, რომლებშიც მეფე არ ახსენებს დიაუხში ლაშქრობას და მხოლოდ კულხაში ლაშქრობისა და მისი დამარცხების ამბავს ჰყვება. მხოლოდ ის ფაქტი, რომ სარდური II-ს არ ულაშქრია დიაუხში და, შესაბამისად, დიაუხი არ არის ასახული მის წარწერაში, არადამაჯერებლად გვეჩვენება იმის ვარაუდისათვის, რომ ეს სამეფო გაანადგურა კულხამ და, შესაბამისად, გაუმეზობლდა ურარტუს. ძველი აღმოსავლური წყაროები არ გვანვდიან ინფორმაციას იმის შესახებ, როგორ განვითარდა დიაუხისა და კულხას სამეფოების ისტორია, მაგრამ, ვფიქრობთ, რომ ისინი სავარაუდოდ, როგორც ცალკეული პოლიტიკური ერთეულები ძვ. წ. VIII საუკუნის შემდეგ აღარ ჩანან საერთაშორისო პოლიტიკურ აპარეზზე. ვფიქრობთ, ამ ეთნოსთა მიგრაცია ხდება ჩრდილოეთით, სამხრეთ საქართველოსკენ, სადაც ეს ხალხი აგრძელებს

⁹⁷ ასევე: <http://saunje.ge/index.php?id=1228&lang=ru>

⁹⁸ აბული - ასურულად „კარიბჭე“, შდრ. XI საუკუნის ჰერეთის მთაერის სახელი - აბულალი, რაც „ქალაქის კარიბჭეს“ ნიშნავს.

ცხოვრებას და სწორედ ისინი უნდა მოვიზროთ ქართველთა წინაპრებად. ამ კუთხით საფუძვლიანად გადასახედია აქამდე არსებული ქართულ სპეციალურ ლიტერატურაში დამკვიდრებული ისტორიული თვალსაზრისები.⁹⁹

⁹⁹ დაიენი/დიაუხის შესახებ იხ. შემდეგი ლიტერატურა: ასტახიშვილი ე., 1998; მელიქიშვილი გ., 1990; ქავთარაძე გ., 2005; ქავთარაძე გ., 2006; Арутюнян Н. В., 2001; Меликшвили Г., 1950; Меликшвили Г., 1960; Barjamovic G., 2008; Çilingiroğlu A. 1980; Del Monte, G.F. – J. Tischler 1978 ; Diakonoff I. M., Kashkai S. M., 1981; Dinçol A. 1988; Dinçöl A., Dinçöl B. 1992; Dinçol, A.M. and Dinçol, B. 1992; Kinnier Wilson J. V., 1962; Köroğlu K. 2005; Laneri N., Palumbi R. 2003; Llop-Radua J., 2015; Russell H. F., 1984; Russel H. F., 1984; Sagona A., Sagona C. 2004; Salvini M. 2009-11; Salvini M. 2002; Salvini M. 2015; Tadmor, H., 1994; Waefler M., 1986.

5. კულხელები

ეთნონიმ კულხას შესახებ ძალიან ცოტა ინფორმაცია მოგვეპოვება. იგი, სავარაუდოდ, მდებარეობდა დიაუხის დასავლეთით და მის შესახებ ცნობები ურარტუს მეფის სარდური II-ს (ძვ. წ. 764-735 წწ.) მმართველობის პერიოდიდან ჩნდება. გ. მელიქიშვილი ტიგლათფილესერ I-ის (ძვ. წ. 1114-1076) ტექსტში ნახსენებ ტოპონიმ კილხის აიგივებს კულხასთან,¹⁰⁰ სავარაუდებელია, რომ კულხა მოგვიანო პერიოდის ბერძნული წყაროების კოლხეთის სამეფო უნდა იყოს.

როგორც ირკვევა, სარდურიმ რამდენიმეჯერ ილაშქრა კულხას ქვეყნის წინააღმდეგ. ტექსტიდან გამომდინარე, იგი ემეზობლებოდა ხუშანი/ხუშახლო-ს, თავად ხუშახლი კი, ერთ-ერთ ურარტულ წარწერაში ნახსენებია — დიაუხთან და ზაბახასთან ერთად.

სარდური ახსენებს კულხას სამეფო ქალაქ ილდამუშას, რომელიც სავარაუდოდ, უნდა ყოფილიყო, არტანუჯი, ხოლო ქათარზა, რომელიც კულხას სამეფოში შედიოდა, უნდა ყოფილიყო - კლარჯეთი. ვფიქრობთ, კულხას სამეფოს ლოკალიზაცია ემთხვევა მოგვიანო ხანის კოლას ტერიტორიას.

სარდურის ტექსტში კულხა ორჯერ მოიხსენიება:

„...გავემართე კულხას ქვეყნის წინააღმდეგ, ღვთაება ხალდის სიდიადით ხანანი, ხუშახლის ქვეყნის მეფე (თავის) ხალხთან (ერთად) წამოვტყვევნე, წამოვიყვანე (და) დავასახლე ჩემს ქვეყანაში.“

„...(ასე) ამბობს სარდური: გავეშურე კულხას ქვეყნის წინააღმდეგ, მისი ... ქალაქები... ილდამუშა, კულხელების ქვეყნის მეფე მე...შის სამეფო ქალაქი, გამაგრებული, ბრძოლით დავიპყარი, გადავწვი, მოსახლეობა, კულხას ლაშქარი გავანადგურე. რკინის ბეჭედი დავამზადე.“

¹⁰⁰ Меликишвили Г., 1962.

ილდამუშაში წარწერა დავდგი, ციხე-სიმაგრეები, ქალაქები გადავწვი, დავანგრეო, ქვეყანა გავაჩანაგე, კაცები (და) ქალები გავრეკე.“

ამავე პერიოდის ბერძნულ ტექსტებში იგივე სახელწოდება გვხვდება „კოლხოის“ ფორმით.

ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში აღიარებულია მოსაზრება, რომ კულხას სამეფო ჩრდილოეთიდან შემოჭრილმა კიმერიელების ტომებმა გაანადგურეს. ამის დასტურად მოჰყავთ ასურულ ტექსტში ნახსენები ფაქტი, რომ გიმრი-დ წოდებულმა ხალხმა ილაშქრა ურარტუს წინააღმდეგ. ტექსტებიდან გამომდინარე, ამის მეტი ინფორმაცია არ მოგვეპოვება. ხოლო ის მოსაზრება, რომ კიმერიელებმა გაანადგურეს კულხას სამეფო, არც ტექსტობრივად და არც არქეოლოგიურად არ დასტურდება.¹⁰¹

¹⁰¹ კვირკველია გ., 1985, 111-122. გამყრელიძე გ., 2010, 57-58.

ძველამოსავლური წყაროებისა და უახლესი სამეცნიერო ლიტერატურის შესწავლის შედეგად, ვფიქრობთ, შესაძლებელია ქართველურ ტომთა ეთნოგენეზისის შესახებ შემდეგი დასკვნის გამოტანა:

გენეტიკურად მონათესავე ძველანატოლიურ და ქართველურ ტომთა (ძვ. წ. II ათასწლეულში ხათების, ქასქების, მუსქების, ძვ. წ. I ათასწლეულში კი - დაიაენი/დიაოხისა და კულხას და სხვ.) ურთიერთკავშირს საფუძვლად დაედო - და ეს კავშირი დიდად განაპირობა - მეტალურგიის სანარმოო პროცესების (მადანმოპოვების, მადანდამუშავებისა და ლითონდამუშავების) ფართო მასშტაბით განხორციელებამ, ასევე - ამ პროცესში როგორც აქ მცხოვრებ ტომთა, ასევე მეზობელ ეთნოსთა უშუალო თუ ნაწილობრივმა მონაწილეობამ და ერთიანი რელიგიურ-იდეოლოგიური სისტემის - ერთიანი კულტის წარმოქმნამ ქართველურ ტომთა სახლობის მთელ ტერიტორიაზე. შედეგად - ჩამოყალიბდა ერთიანი ცნობიერება, რამაც, ბუნებრივია, შექმნა კიდევ წინაპირობები მომდევნო პერიოდში კოლხეთისა და იბერიის სამეფოთა ჩამოყალიბებისათვის.

და თუ დავუშვებთ (და ამის საშუალებას უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენებიც გვაძლევს), რომ სწორედ ხათები და ქასქები (თუ საერთოდ, ერთი და იგივე ხალხზე არ გვაქვს საუბარი) უნდა იყვნენ ე.წ. „პროტოკოლხები“, ხოლო მათ უშუალო მეზობლებს — მუსქებს ასევე მივიჩნიეთ ქართველურ ეთნოსად, მაშინ საშუალება გვეძლევა საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელო დავიწყოთ არა დიაოხი-კოლხას შესახებ ცნობებით, არამედ ჩვენი ქვეყნის ისტორია ძვ. წ. XV საუკუნემდე დავაძველოთ.

On the Question of Ethno genesis of Georgian tribes

The major reason for establishing a separate nation by different Georgian tribes and their ethnical development can be considered the shared activities of these tribes. As an example of such shared activities can be considered mining production, metallurgy and metal processing. According to the archaeological data metallurgy had been processed in Caucasus since VI millennium B.C., and Since III millennium B.C. in the era of flourishing of Kura-Arax culture, on the territory of East and big part of West Georgia, where there is widespread its "Inner Kartlian" variety.

Between the end of IV millennium and middle of II millennium the regions of Black Sea area create an united geographical and cultural area and their relation is determined by the motive of metal procession. The southern cultural zone of this unity was Caucasian - Middle Eastern unity, which had their own technical and technological principles and methods of producing copper and bronze. According to Georgian archaeological findings, it is well known, that the culture of Georgian tribe's digestion of non-ferrous metals had close relations with Caucasian and Middle Eastern paleometalic cultures, and had central role in ancient mining culture and common process of development of different fields of metallurgy.

Nowadays the oldest artifacts of copper merchandise are found in Asia Minor (in modern Turkey), where the river Tygros originates, in Ergani-Maden. These artifacts are dated by the end of VII millennium and beginning of VI millennium B.C.; in Southern Caucasus there are found metallic artifacts which are dated by the end of VI and beginning of V millennium. on Georgian territory, there are found all stages of digestion of metals – Neolith, Early bronze, Middle Bronze, Late Bronze – Early Iron, and wide digestion of iron ages. Today it is well known also that wide front of digestion of copper and non-ferrous metals has started from South –

mining regions of Caucasus Minor and had gradually spread towards North – Big Caucasus' mining ores.

Close examination and analyzing of mining artifacts by the Georgian scientists has created foundation of conclusion that in Ancient Georgia there was highly developed all branches of mining culture and in Middle Bronze age (last quarter of III millennium and first half of II millennium, here were invented the earliest in the world complicated technologies of mining obtaining and melting of sulfide. Examination of mining outcomes in mountainous Racha Antimony determined that there was happening not only obtaination, but also its melting. In shafts of Bronze Age of mountainous Georgia (Racha, Apkhazia), there was used first in the world the layer-chamber system of mining excavations, with open cleaning space. This makes these shafts as the unique monument of mining technologies and material culture (Of the same level was the Sakdrisi shaft that is nowadays destroyed). It can be confirmed that Racha was the central region of excavation of Antimony, and Antimony shafts of Racha are world's distinguished monuments of history of material culture. It is worth to mention that Georgian scientists have created mathematical model of technological effectiveness of old technologies for Rachian, Svanetian and Apkhazian mining excavations, which showed the level of founding, excavating and processing of metal of Bronze Age (XII-X cc. B.C.) and determined not only unity, but also identity of these regions' techniques and technologies of mining metallurgy. This unity and identity was reasoned by general character of Kolkhetian Archeological culture, communication of merchants and transport facilities, and also geological and geographical factors. According to this, these three centers are considered to be an unique system of Kolkhetian metallurgical culture and are considered as part of West Georgian, Georgian and Caucasian system.

It is thought that the intensive scale and development of finding and processing the metal mines in the Middle Bronze Age was going beyond usage of particular Georgian ethnic tribes and

mostly was dedicated to "external order" – the ancient Middle Eastern civilizations asked for necessary products. Such "metallurgical motivation" could determine reducing the population in plain regions, thus undesirable decrease of agriculture, deserting the settlements of Kura-Arax culture, and intensively populating the mountainous regions for mining and metal processing.

This general conclusion can be shared only partially for South Caucasian historical and cultural reality. Names of Georgian tribes as of producers of separate branches of metallurgy are well known for ancient civilizations of the world by the II millennium B.C. For conquering the places of their settlements (which were rich by metallurgical shafts) have fought rulers of great kingdoms since III millennium. Remarkably the conquerors were fighting for the regions, that had good number of and well-developed metallurgical shafts: Meskhan mountains, Basiani, Ponto (Tchaneti) mountains and Chorokhi basin (country of Trapezund, Tao-Klarjeti), Ureki and Kobuleti, Kvemo Kartli (Lore and Tashiri) mountainous Kakheti and Hereti, mountainous Shida Kartli, mountainous Racha (including Dvaleti), Svaneti, Apkhazeti, etc.

We can assume, that by that time on the international market, Copper and Bronze, Iron and Steel, processed by Georgian tribes was highly demanded. It is possible also that the international market demand determined intensive development of technological thought of our ancestors, thus giving birth to economical flourishing and consequent ethnical-cultural, social and inner economical unity.

Development of culture and economic, raising of demand on metal production in Middle Bronze Age activated and circulated all shafts of copper, polymetals, arsenic and antimony in South Caucasus. This determined establishment of copper and bronze production system and centers of metallurgical mining in Kakheti (upper Alazani region), Kvemo Kartli (Bolnisi and Dmanisi), Racha, Svaneti, Shida Kartli, Apkhazeti, Achara and Guria.

Direct result of technical and technological achievements of bronze production is earliest stage of iron production. It is

established opinion that for determining the level of development of iron culture is crucial to date the pick of developing of iron material (i.e. complete civilization of iron culture and full distribution). It is also established opinion, that the ancient world, between the middle of II millennium and middle of I millennium is called as Late Bronze and Early Iron Age (production reaches its highest level in X-VIII cc B.C.; From VI c B.C. it is called the developed Iron Age). Creation of local iron metallurgy, with its continuous production development starts from XII c. There is increasing development of technical thought of producing and wide spreading the iron culture between XII-I cc. B.C. on Georgian territory.

As the archaeological data reveals, since this period Southern Caucasus became one of the central region for economical unity of Mediterranean and Asia Minor in processing and developing Iron metallurgy. The tomb holes and artifacts found there show not only consistent stages of birth and gradual development of bronze industry, but also the consequent results of introducing new metal and its influence on culture. It will not be exaggeration, if said that the tombs of Kolkheti – Ergeta I-II-III-IV, Ureki, Dghvaba, Nigvziani and particularly Ergeta I (where there are represented all stages of studied period as a chain) – are exemplary monuments in this regard. The local black metallurgy is distributed in whole Asia Minor. The scale and quality of local metallurgical products shows high level of metallurgy and technique. The tradition continues during all Middle Ages and crowned by creating steel.

Certainly, such wide actions of different Georgian tribes in mining production was reflected in distinctly formed social structure and state-level centralization (that also meant inner economical union). Such distinctive organization and centralization can not be fulfilled without an ideological system and consequent cult.

The fast development of metallurgy caused new symbols in Kura-Arax culture – the ceramic vessels were ornated with various metallic shapes. On the vessels of that period we see swords; crescent, Aries-headed pendants, that were considered as of magic

power; Aries-headed hooks of fire-place strings, that have phallic shape. In Southern Caucasian ethnology the cult of metallurgy is testified in many cases. The most distinct revelation of it is described in Apkhazia and Cherkezia as "The Cult of Blacksmith and Forgery". Here should be mentioned also, that known as "Apkhazian" cults and rituals, (that have tight genetic bound with Anatolian tradition) completely coincide with all Georgian regions, as well as with Caucasian (with consideration of Christian and Islamic influences in following centuries).

In all religions of the world is met the cult of life-giving and fertility tree. According to scientific assumptions, it happens in Georgian reality since last third of II millennium B.C. and has close relation with Asia Minor. The worship of Oak, as of a sacred tree is widely testified and recognized fact. It is also well-known, that it is not only a Georgian phenomenon. The oak is a sacred tree in all Asia Minor cultures. In Caucasus, cult of the Oak is widespread mainly in Kartvelian tribes (e.g. in Pshavi and Khevsureti existed a very famous "prayer to soul of the oak" till first half of XX c.)

The Charcoal of tree had crucial importance in regulating temperature of fire for enrichment of odor and manufacturing of metal. The breeds of trees that were used for metallurgy were; oak, beech, elm, hombeam, box, English yew, Zelkova, etc. The broken iron odor was taken to the oven, where the oak charcoal created highest temperature. As a result the odor was melted and iron was wasted. Consequently, the tree, that played crucial role in the countries' manufacturing and economical means, gained sacred meaning, as the symbol of life and fertility god. It naturally became a subject of worship. Presumably so was determined creation and popularization of the cult of oak "Didi Ckoni" as a central part of ideology of the metallurgical civilization. In following epochs the footprints of the "Cult of Metallurgy" was washed by Christianity and/or other monotheist religions. though, some fragments still remain, as, for example, Georgian Easter hymn "Chona".

According to Ancient Near Eastern sources the ethno-genesis of Georgian tribes can be described as: Ancient Anatolian and Kartvelian (in II millennium Hatti, Kaska, Muska; in I millennium – Daieni/Diaokhi, Kulkha, etc) tribes were genetically related and thus had close relations in terms of metallurgical manufacturing processes (obtaining, manufacturing of ore and processing the metal). Also this process of involvement local tribes and neighboring ethnic groups in forming unite culture and religious system formed united conscious. Thus, consequently determined in future establishing of Kolkhian and Iberian kingdoms.

And if presumed that Hattian and Kaska people (they might be same) are ancestors of Kolkhians (i.e. Proto Kolkhians), and their neighbours – the Muskians could be associated with Kartvelian ethnic groups, then the history of Georgian state could be stated not by Diaokhi-Kolkhian kingdoms, but it can be started at least by XV c. B.C.

ბიბლიოგრაფია

შემოკლებანი:

CTH = Catalogue des Textes Hittites, Paris.

DBH = Dresdner Beiträge zur Hethitologie, Wiesbaden

KBo = Keilschrifttexte aus Boghazköy, Berlin.

KUB = Keilschrifturkunden aus Boghazköy, Berlin.

RIA = Reallexikon Assyriologie, Berlin.

StBoT = Studien zu den Boghazköy Texten, Wiesbaden.

ასტახიშვილი ე., 1998, ქართველთა უძველესი გაერთიანებების (დიაენო-დიაუხი, კულხა) დიპლომა-ტიური პრაქტიკა, ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები, თბილისი, 7-12.

გამყრელიძე გ., 2010, ომი და შეიარაღება, თბილისი.

გიორგაძე გ., 2000, ხეთური და ასურული ლურსმული ტექსტების ქასქების (ქასქების) და აბეშლავლების ეთნიკური წარმომავლობისათვის, ახალციხე.

გიორგაძე გ., 2002, უძველესი ახლოაღმოსავლური ეთნო-სები და ქართველთა წარმომავლობა, თბილისი.

თოფჩიშვილი რ., 2017, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სამხრეთი საქართველო და ქართველები თურქეთ ში, თბილისი.

ინანიშვილი გ., მაისურაძე ბ., გობეჯიშვილი გ., 2010, საქართველოს უძველესი სამთამადნო და მეტალურგიული წარმოება (ძვ. წ. III-I ათასწლეულები), თბილისი.

ინანიშვილი გ., 2015, ქართული მეტალურგიის სათავეებთან, თბილისი.

კვირკვია რ., 2009, ბორჯომის ხეობა რკინის ფართო ათვისების ხანაში (ძვ. წ. VIII-VII სს.), დისერტაცია ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არქეოლოგიის დოქტორის (PH.D.) აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი.

კვირკველია გ., 1985, კიმერიელების მიერ მეოტიდა-კოლხეთის გზის გამოყენების შესაძლებლობის საკითხისათვის, საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები. თბილისი, 111-122.

- კიკვიძე ი., 1976, მინათმოქმედება და სამინათმოქმედო კულტი
ძველ საქართველოში, თბილისი.
- მამალაძე თ., 1963, ქართული ხალხური სიმღერა „ჭონა“, მსე
ტ.ტ. XII-XIII, 235-249.
- მელიქიშვილი გ., 1970, სამხრეთ-დასავლეთ საქართვე- ლოს
მოსახლეობის უძველესი გაერთიან- ნებები,
საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბილისი.
- მელიქიშვილი გ., 1990, ურარტული წყაროები, ძველი
აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია,
თბილისი, 269-295.
- მირცხულავა გ., მირცხულავა ნ., 2008, კავკასია
ადრელითონების ხანის ევროპის არქეოლოგიურ
კულტურათა სისტემაში, დავით ბააზოვის
საქართველოს ებრაელთა ისტორიის მუზეუმის შრომები
V, 199-205.
- მიქელაძე თ., 1974, ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-
აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი
მოსახლეობის ისტორიიდან, თბილისი.
- მუსხელიშვილი დ., ჯაფარიძე ო., მელიქიშვილი გ., აფაქიძე ა.,
ლორთქიფანიძე მ., მეტრეველი რ., სამსონაძე მ., ასათიანი
ნ., ჯამბურია გ., ოთხმეზური გ., ნათმელაძე მ.,
ბენდიანიშვილი ალ., დაუშვილი ალ., 2012,
საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან ახ. წ. IV
საუკუნემდე, ტომი I., თბილისი.
- ნარიშკინი გ., (მთ. რედაქტორი), 2014, კავკასიისა და
ანატოლიის ადრელითონების ხანის არქეოლო- გიის
პრობლემები, საერთაშორისო კონფერენციის (19-23
ნოემბერი 2014) მასალები, თბილისი.
- პაპუაშვილი რ., 1998, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის
კოლხურ სამარხ-ორმოთა ფარდობითი ქრონოლო-
გიისათვის, ძიებანი, საქართველოს აკადემიის
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი N 1, 43-
57.
- რეხვიაშვილი ნ., 1943, ჭედური ფოლადი, სმამ 4. N 8,
თბილისი.
- რეხვიაშვილი ნ., 1953, მჭედლობა რაჭაში, თბილისი.
- რეხვიაშვილი ნ., 1964, ქართული ხალხური მეტალურგია,
თბილისი.
- ტატიშვილი, ი., 2001, ხეთური რელიგია, თბილისი.
- ქავთარაძე გ., 2005, დიაენი/დიაუხის ქვეყანა და
სახელმწიფოებრივი ტრადიცია, მოსე ჯანაშვილის

დაბადებიდან 150 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესიების მოკლე შინაარსი), თბილისი, 13-18.

ქავთარაძე გ., 2006, საქართველოს სახელმწიფოებრივი განვითარების საკითხები, კავკასიოლოგიური სერია 2, თბილისი.

ლამბაშიძე ი., მინდიაშვილი გ., გოგოჭური გ., კახიანი კ., ჯაფარიძე ი., 2010, უძველესი მეტალურგია და სამთამადნო წარმოება საქართველოში ძვ. წ. VI-III ათასწლეულებში, თბილისი.

ლამბაშიძე მ., 2006-07, კიდევ ერთხელ ჭვინტიანი ფეხსაცმლის ანატოლიურ-კავკასიური მსგავსების შესახებ, Bulletin of the AGIBAS - American-Georgian Institute of Biblical and Archaeological Studies, N4-5: 94-95.

ლამბაშიძე მ., 2012, ტყავის ნივთთა ტერმინოლოგია ხეთური ტექსტების მიხედვით, ასირიოლოგთა, ბიბლეისტთა და კავკასიოლოგთა საზოგადოების წიგნები 10, თბილისი.

ლამბაშიძე მ., 2013, ფეხსაცმლის სახობანი ხეთური ტექსტების მიხედვით, აღმოსავლეთმცოდნეობა N 2, თბილისი, 103-115.

ლამბაშიძე მ./ჭირაქაძე მ., 2013, მეტალურგიის კულტის ერთი ნაკვალევისათვის ქართულ ეთნოკულტურულ სივრცეში, კავკასიოლოგთა მე-3 საერთაშორისო კონგრესის მასალები, თბილისი, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 96-98.

ლამბაშიძე მ., 2014, ჭეჭა-ქუხილის ძველანატოლიური რიტუალი, აღმოსავლეთმცოდნეობა N 3, თბილისი.

ლამბაშიძე მ./ჭირაქაძე მ., 2015, ოძრხე (ისტორიულ-გეოგრაფიული სახელის კოგნიტური ონტერპრე ტაციის ცდა), თბილისი.

ლამბაშიძე ნ., 2004, ჭონას ტრადიცია და მისი გენეზისის ზოგიერთ საკითხი, ტრადიციული მრავალხმია-ნობის მეორე საერთაშორისო სიმპოზიუმი 23-27 სექტემბერი, თბილისი, 242-251.

ჩარეჩიშვილი ნ., 2010, მცველთა ინსტიტუტი ხეთებთან, თბილისი.

წულაძე, აპ., 1971, ეთნოგრაფიული გურია, თბილისი.

ხაზარაძე ნ., 1984, საქართველოს ძველ ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები, თბილისი.

ხაზარაძე ნ., 2009, წყაროთმცოდნეობითი და ისტორიოგრაფიული ძიებანი, თბილისი.

- ხაზარაძე ნ., 2010, სამხრეთ კავკასია და ახლო აღმოსავლეთი: კულტურული ტიპოლოგიური პარალელები, თბილისი.
- ხაზარაძე ნ., 2012, ძველი ახლო აღმოსავლეთის ისტორიისა და კულტურის წყაროთმცოდნეობითი ძიებანი, თბილისი.
- ხახუტაიშვილი, დ., 1980, მასალები რკინის ნარმოების ადრეული საფეხურის ისტორიისათვის ჩრდილო კოლხეთში, სამხრეთ დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, თბილისი.
- ხახუტაიშვილი დ., 1982, უახლესი არქეოლოგიური ძიებანი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, ძეგლის მეგობარი 59, 34-37.
- ჯავახიშვილი ი., 1960, ქართველი ერის ისტორია, ტ. 1, თბილისი.
- ჯაფარიძე ო., 2003, საქართველოს ისტორიის სათავეებთან, პირველყოფილი ეპოქა, თბილისი.
- Ардзинба В., 1988, К истории культа железа и кузнечного ремесла (почитание кузницы у Абхазов), Древний Восток, Этнокультурные связи, М., 263-306.
- Арутюнян Н. В., 2001, Корпус уратских клинообразных надписей. Ереван, 503.
- Бардавелидзе В., 1957, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тбилиси.
- Гамбашидзе М., 2005, Страна и город «Тиния» по хеттским клинописным источникам, Международная конференция «Археология, Этнология, Фольклористика Кавказа», Баку, 68.
- Гюоргадзе Г., 1956, Из истории племен, проживавших к северу и северо-востоку от Хеттского государства (Каски), Автореферат Диссертации, Тбилиси.
- Гюоргадзе Г., 1961, К вопросу о локализации и языковой структуре касских этнических и географических названий, Преднеазиатский сборник I, Москва.
- Дунаевская И., 1960, О структурном сходстве хеттского языка с языками северо-западного Кавказа. Сборник в честь академика Н. А. Орбели. М.-Л.
- Дьяконов, И., 1967, Хеттский (протохеттский) язык, Языки Древней Передней Азии, 166-178.
- Иванов Вяч., 1985, Об отношении хеттского языка к северозападнокавказским // Древняя Анатолия. Москва.
- Меликишвили Г., 1950, *Dianeshi*. Вестник Древней Истории 4. Москва, 26-42.
- Меликишвили Г., 1960, Уратские клинообразные надписи, Москва.

- Мелкишвили Г., 1962, *Кулха. Древний мир*, Москва.
- Муджири Т., 2008, *Горнорудное производство в древней Грузии*, SSABC 8, Тбилиси.
- Ипанишвили Г., Гобеджишвили Г., Маисурадзе В., Муджири Т., Чртолани Ш., 2001, *К истории горнометаллургического производства Колхиды*, Тбилиси.
- Abramishvili M., 2010, *In search of the origins of metallurgy – An overview of South Caucasian evidence*, VonMajkop bis Trialeti Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.–2. Jt. v. Chr., Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 1.–3. Juni 2006, Bonn, 167–178.
- Akurgal E., 1961, *Die Kunst Anatoliens (von Homer bis Alexander)*, Berlin.
- Akurgal E., 2001, *The Hattian and Hittite Civilizations*, Publications of the Republic of Turkey 2616, Arts Series 329, Ankara.
- Alp S., 1940, *Untersuchungen zu den Beamtennamen im hethitischen Festzeremoniell* (Sammlung orientalistischer Arbeiten 5).
- Ardzinba V., 1974, *Some Notes on the Typological Affinity Between Hattian and North-West Caucasian (Abkhazo-Adygian) Languages*, International Tagung der Keilschriftforscher der sozialistischen Länder, Budapest 23.–25. April 1974. Zusammenfassung der Vorträge in: Assyriologia. Budapest, 10–15.
- Apakidze J., 2009, *Die Spätbronze- und Früheisenzeit in West- und Zentralkaukasien*, VMP Publishing.
- Barjamovic G., 2008, *The Geography of the Trade Assyrian Colonies in Anatolia c. 1975–1725 BC and the Study of Early Interregional Networks of Exchange*, Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period, PIHANS 111, 87–100.
- Belli, O. 1991, *Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron*. In: Merhav, R. ed. *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* Jerusalem: 16–41.
- Berman, H. 1977, *A Contribution to the Study of the Hattic-Hittite Bilinguals*. Orientalistische Literaturzeitung 72.1–6.
- Bertram, J.K. 2003, *Tradition und Wandel im späten 2./frühen 1. Jahrtausend v. Chr. im Südkaukasusgebiet*, B. Fischer a.o. eds. *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions*. Istanbul, 245–253.
- Bittel K. 1976, *Die Hethiter. Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum Anfang des 1. Jahrtausends vor Christus*, München.
- Bryce T.R. 2005, *The Kingdom of the Hittites*, (2nd Revised Edition), Oxford.

- Burney Ch., 2004, *Historical Dictionary of the Hittites*.
Chicago Assyrian Dictionary, 1977, (CAD) 10.
Chicago Hittite Dictionary, 1989, (CHD), ??
Chicago Assyrian Dictionary, 2010, (CAD) 20.
- Chirikba V. 1996, *Common West Caucasian. The Reconstruction of its Phonological System and Parts of its Lexicon and Morphology*, Chapter XI. The relation of West Caucasian to Hattic. CNWS Publications, Leiden, 406-432.
- Çilingiroğlu A. 1980, *An Urartian Fortress in Diauehi:Umudum Tepe (Kalor Tepe)*, Anadolu Arastirmalari, Istanbul, 195-198.
- Claessen Henri J. M., Skalnik P., 1978, *The Early State*, Leiden.
- Collins B.J. 2007, *The Hittites and their World*, (SBL-Archaeological and Biblical Studies 7), Atlanta.
- Collins, B.J. 2006, *Pigs at the gate: Hittite pig sacrifice in its eastern-Mediterranean context*. *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 6: 155-188.
- Cornelius F. 1973, *Geschichte der Hethiter*. Darmstadt.
- Degen R. 1967, *Zur Schreibung des Kaška-Namens in ägyptischen, ugaritischen und altaramäischen Quellen*, Rev. of: Schuler E. von in: *WdO* 4, 48-60.
- Del Monte, G.F. – J. Tischler 1978, *Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes*. Band 6. Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Wiesbaden.
- Diakonoff I. M., Kashkai S. M., 1981, *Répertoire Géographique des Textes Cuneiformes*. Bd. 9, Geographical names according to Urartian Texts. Wiesbaden.
- Dinçol A. 1988, *Cultural and Political Contacts between Assyria and Urartu*.
- Dinçol A., Dinçol B. 1992, *Die Inschrift aus Hanak (Kars)*. Festschrift Sedat Alp.
- Dinçol, A.M. and Dinçol, B. 1992, *Die neue urartäische Inschrift aus Hanak*, Otten, H. a.o., eds. *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honor of Sedat Alp*. Ankara:109-117.
- Dunaevskaja I. 1974, *Bemerkungen zu einer neuen Darstellung altkleinasiatischer Sprachen*. T 2. Zum Hattischen. In: *Orientalische Literaturzeitung*. Leipzig 68.1974, 1/2.
- Frantz-Szabo, G., 1993, *Mundschenk*, *RLA* 8, 422-423.
- Forlanini, M. 1984, *Die "Götter von Zalpa"*. *Hethitische Götter und Städte am Schwarzen Meer*, *ZA* 74: 245-266.
- Furnee Edzard J. 1972, *Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen mit einem Appendix über den Vokalismus*, The Hague: Mouton 1972.

- Giorgadze G. G. 1999, *Hethitisch-Hurritische und armasische (georgische) „Triaden“*, Archív Orientální 67, 547-556.
- Girbal C. 1986, *Beiträge zur Grammatik des Hattischen*, Frankfurt am Main – Bern – New York.
- Girbal, Ch. 2007, *Zu einigen Ortsnamen mit hattischer Etymologie*, Altorientalische Forschungen 34, 51-62.
- Glassner J. J., 1993, *Mundschenk*, RLA 8, 420-422.
- Glatz, C. – Matthews, R. 2005, *Anthropology of a Frontier Zone: Hittite-Kaska Relations in Late Bronze Age North-Central Anatolia*, BASOR 339, 47-65.
- Goedegebuure P. 2007, *The syntactic alignment of Hattian*, 53 Rencontre Assyriologique Internationale, July 25, 2007.
- Goedegebuure P. 2012, *Kashka*, The Encyclopedia of Ancient History, John Wiley and Sons.
- Goedegebuure P.M. 2008, *Central Anatolian Languages and Language Communities in the Colony Period: A Luwian-Hattian Symbiosis and the Independent Hittites*, in Dercksen J. (ed.), *Anatolia and the Jazira During the Old Assyrian Period*, (PIHANS 111), Leiden: 137-180.
- Goedegebuure P.M. 2010, *The Alignment of Hattian. An Active Language with Ergative Base*, in Kogan, L. et al (eds.), *Language in the Ancient Near East. Proceedings of the 53e Rencontre Assyriologique Internationale Vol. I.2*, (Babel und Bibel 4), Winona Lake: 949-981.
- Grayson A.K. 2002, *Assyrian Rulers of the First Millenium BC I (1114-859)*, RIMA 2, Toronto.
- Haas V. 1994, *Geschichte der hethitischen Religion*, (HdO I/15), Leiden.
- Hagenbuchner-Dresel A., 2002, *Massangaben bei hethitischen Backwaren*, Dresdner Beiträge zur Hethitologie (DBH) 1.
- Halloran J., 1999, *Sumerian Lexicon*.
- Hethitisches Wörterbuch*, 1991, Bd III/1.
- Hethitisches Wörterbuch*, 2010, Bd III/2.
- Josephson F. 2012, *Transfer of Morphemes and Grammatical Structure in Ancient Anatolia*, in Johanson Lars and Martine Robbeets, "Copies versus Cognates in Bound Morphology", Leiden.
- Justus C.F. 1992/2011, *The impact of non-Indo-European languages on Anatolian*, *Reconstructing Languages and Cultures*, De Gruyter Mouton.
- Kammenhuber A. 1959, *Protohattisch-Hetitisches*, in *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 14: 63-83.

- Kammenhuber A. 1962, *Hattische Studien 1*, in *Revue Hittite et Asianique* 20/70: 1-29.
- Kammenhuber A. 1969, *Das Hattische*, in *Altkleinasiatische Sprachen* (HdO 2, Abs. 1-2, Lfg. 2): 428-546; 584-588.
- Kammenhuber A., 1996, *Eisen an Hand des Hethitischen Schriftmaterials*, in: Mikasa T. (ed.), *Essays on Ancient Anatolia and Syria in the Second and Third Millennium B.C.*, (BMECCJ 9) Wiesbaden, 209-220.
- Kassian A. 2010, *Hattian as a Sino-Caucasian Language*, in *Ugarit Forschungen* 41: 309-447.
- Kavtaradze, G.L. 1996, *Probleme der historischen Geographie Anatoliens und Transkaukasiens im ersten Jahrtausend v. Chr*, *Orbis Terrarum* 2: 191-216.
- Kavtaradze, G.L. 2002, *An Attempt to Interpret Some Anatolian and Caucasian Ethnonyms of the Classical Sources*, *Sprache und Kultur* 3 (Festschrift Gregor Giorgadze), 68-83.
- Kinnier Wilson J. V., 1962, *The Kurba'il Statue of Shalmaneser III*. *Iraq* 14, 90-105.
- Klengel, H., 1965, *Die Rolle der "Ältesten" (LÚMEŠ ŠU.GI) im Kleinasien der Hethiterzeit*. In *Z.A. n.F.* 23.
- Klinger J. 1994, *Hattisch und Sprachverwandtschaft*, in *Hethitica* 12: 23-40.
- Klinger J. 1996, *Untersuchungen zur Rekonstruktion des hattischen Kultschicht*, (Studien zu den Boghazköy Texten = StBoT 37), Wiesbaden.
- Klinger J. 2005, *Hattisch*, in Streck, M.P. (ed.), *Sprachen des Alten Orients*, Darmstadt: 128-134.
- Klinger, J. 2002, *Die hethitisch-kaškäische Geschichte bis zum Beginn der Grossreichszeit*, S. de Martino – F. Pecchioli-Daddi, eds. *Anatolia Antica. Studi in memoria di Fiorella Imparati* (Eothen 11), Firenze, 437-451.
- Klinger, J. 2005, *Das Korpus der Kaškäer-Texte*, *Altorientalische Forschungen* 32: 347-359.
- Köroğlu K. 2005, *The Northern Border of the Urartian Kingdom*, In: Altan Çilingiroğlu/G. Darbyshire (Hrsg.), *Anatolian Iron Ages 5*, *Proceedings of the 5th Anatolian Iron Ages Colloquium Van*, 6.-10. August 2001. British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 3, Ankara 101.
- Laneri N., Palumbi R. 2003, *A note for the Preliminary Report of the Ardahan-Horasan Archaeological Survey in North-Eastern Turkey*, *AION*.
- Laroche E. 1947, *Études "protohittites"*, in *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie orientale* 41: 67-78.

- Llop-Radua J., 2015, *Foreign Kings in the Middle Assyrian Archival Documentation*, Understanding Hegemonic Practices of the Early Assyrian Empire, Essays Dedicated to Frans Wiggermann, Leiden, 243-273.
- Matthews R. and Glatz C. 2009, *The historical geography of north-central Anatolia in the Hittite period: texts and archaeology in concert*, in: *Anatolian Studies* 59, 51 - 72.
- Meillet A. & Cohen M. 1952 (eds.), *Les Langue du Monde* – New Edition, Paris.
- Muhly J. D., Maddin R., Stech T., and Özgen E., 1985, *Iron in Anatolia and the Nature of the Hittite Iron Industry*, *Anatolian Studies* 35:67–84.
- Muscarella O.W. 1998, *Relations Between Phrygia and Assyria in the 8th century B. C.*, XXXIV International Assyriological Congress, Istanbul, 149-157.
- Narimanashvili G., Amiranashvili J., Kvachadze M., Sanshashvili N., 2008, *Archaeological sites at Avranlo*, in: *Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines*, 381-409.
- Neu E., 1970, *Ein althethitisches Gewitterritual*, *StBoT* 12, 76-79.
- Neu E. 1990, *Der Alte Orient: Mythen der Hethiter*, in: *Mythos. Erzählende Weltdeutung im Spannungsfeld von Ritual, Geschichte und Rationalität*. Bochumer Altertumswissenschaftliches Colloquium 2, Trier, 90-117.
- Neu E., 1983₁, *Glossar zu den althethitischen Ritualtexten*. Wiesbaden, (StBoT 26).
- Neu, E. 1983₂ *Überlieferung und Datierung der Kaskäer-Verträge*, R.M. Boehmer – H. Hauptmann, eds. *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien* (FsBittel). Mainz, 391-399.
- Okrostsvadze A., Bluashvili D., Gagnidze N. 2014₁, *Field investigation of the mythical "Gold Sands" of the ancient Colchis Kingdom and modern discussion on the Argonauts' expedition*, *Episodes* Vol 37, no. 2, 1-7.
- Okrostsvadze A., Gagnidze N., Akimidze K. 2014₂, *A modern field investigation of the mythical "gold sands" of the ancient Colchis Kingdom and "Golden Fleece" phenomena*, *Quaternary International* XXX, 1-9.
- Popko M. 2009, *Arinna, eine heilige Stadt der Hethiter*, *StBoT* 50, Wiesbaden.
- Rizza A. 2007, *I pronomi enclitici nei testi etei di traduzione dal hittico* (*Studia Mediterranea* 20), Pavia.

- Rizza A. 2009, *Left and Right Periphery in Hittite. The case of the translations from Hattian*, in Rieken, & Widmer, P. (eds.), *Pragmatische Kategorien. Form, Funktion und Diachronie. Akten der Arbeitstagung der Indogermanischen Gesellschaft vom 24. bis 26. September 2007 in Marburg*, Wiesbaden: 275-286.
- Russell H. F., 1984₁, *Shalmaneser's campaign to Urartu in 856 B.C. and the historical geography of Eastern Anatolia according to the Assyrian sources*, *Anatolian Studies* 34, 186.
- Russell H. F., 1984₂, *Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources*, *Anatolian Studies*, Vol. 34, 1984, 171-201.
- Sagona A., Sagona C. 2004, *Archaeology at the North-East Anatolian frontier, I. A historical geography and a field survey of the Bayburt province*, *Ancient Near Eastern Studies* 14, Louvain Peeters, 29.
- Salvini M. 2009-11, *Sarduri*, *RIA* 12, 39-42.
- Salvini M. 2002, *The historical geography of the Sevan Region in the Urartian period*. In: Raffaele Biscione et al. (Hrsg.), *The North-Eastern Frontier Urartians and non-Urartians in the Sevan Lake Basin. I. The Southern shores*. *Documenta Asiana* 7, Rom, 45.
- Salvini M. 2015, *Urartu*, *RIA* 14, 389-394.
- Schmitt-Brandt, R. 2002, *Kaukasus: Berg der Sprachen, Sprache und Kultur* 3 (Festschrift Gregor Giorgadze), 121-123.
- Schrijver, P. 2011, *La langue hattique et sa pertinence possible pour les contacts linguistiques préhistoriques en Europe occidentale*, in Ruiz Darasse, C. & Luján, E.R. (eds.), *Contacts linguistiques dans l'Occident méditerranéen antique*, Madrid: 241-255.
- Schuler E von., 1965, *Kaskäer*, Berlin.
- Schuster H.S. 1974, *Die hattisch-hethitischen Bilinguen I. Einleitung, Texte und Kommentar. Teil 1*, (DMOA 17), Leiden 1974.
- Schuster H.S., 2002, *Die hattisch-hethitischen Bilinguen. II. Textbearbeitungen. Teil 2 und 3*, (DMOA 17/2), Leiden – Boston – Köln.
- Schwemer D., 2008, *The Storm-Gods of the Ancient Near East: Summary, Synthesis, Recent Studies*, P. II, 17-24.
- Schwemmer D., 2016, *Wettergott(heiten)*, *RIA* 15, 69-91.
- Siegelova J., Tsumoto H., 2001, *Metals and Metallurgy in Hittite Anatolia*, *Insights into Hittite History and Archaeology*, Peeters, 275-300.
- Sinclair T., 1989, *Eastern Turkey: An Architectural & Archaeological Survey*, Volume II.
- Singer I., 1981, *Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millennium B.C.*, in: *Journal of Indo-European Studies* 9, 119-134.
- Singer I., 2007, *Who were the Kaska?*, *Phasis* Vol. 10, Tbilisi State University.

- Soysal O., 2000, *Analysis of a Hittite Oracular Document*, ZA 90, 6-122.
- Soysal O., 2004, *Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung*, (HdO I/74), Leiden – Boston.
- Soysal O., 2007, *Zum Namen der Göttin Katahzipuri mit besonderer Berücksichtigung des Kasusystems des Hattischen*, Papers presented to the 53 Rencontre Assyriologique Internationale, July 25.
- Soysal O., Süel A., 2014, *The Hattian-Hittite Foundation Rituals from Ortaköy (II–III)*.
- Stöllner Th., Craddock B., Gambashidze I., Hauptmann A., Hornschuch A., Klein F., Jansen M., Senczek S., Schaich M., Steffens G., Timberlake S., 2014, *Gold in the Caucasus: New Research on Gold Extraction in the Kura-Araxes Culture of the 4th and early 3rd Millennium BC*, Tagunden des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle, Bd. 11, Bochum 2014.
- Süel A., Soysal O. 2007, *The Hattian-Hittite Foundation Rituals from Ortaköy (I)*.
- Tadmor, H., 1994, *The Inscriptions of Tiglath-Pileser III King of Assyria*, Jerusalem 1994.
- Taracha P., 2000, *More on the Hattic sentence building: does the category of tense exist in Hattic?*, in Y.L. Arbeitman, "The Asia Minor connexion: Studies on the pre-Greek languages in Memory of Charles Carter", Leuven – Paris 2000.
- Taracha P., 1988, *Zu den syntaktischen Verknüpfungen im Hattischen*, Altorientalische Forschungen, Bd. 15.
- Taracha P., 1995, *Zum Stand der hattischen Studien - Mögliches und Unmögliches in der Erforschung des Hattischen*. In: Mauro Giorgieri, Clelia Mora: Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia a cura di Onofrio Carruba. Studia mediterranea. Bd 9. Gianni Luculano Editore, Pavia, 351-358.
- Taracha P., 2009, *Religions of Second Millennium Anatolia*, (DBH 27), Wiesbaden 2009.
- Tatišvili I., 1997, *Zur ^Ealentu- Frage*. Assyrien im Wandel der Zeiten. Heidelberg, 181-183.
- Thiel H.J., 1976, *Bemerkungen zur Phonologie des Hethitischen*, in Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 68, 143-170.
- Ünal A., 2007, *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen*, Hamburg, 794.
- Veenhof K., 2008, *Mesopotamia, The old Assyrian Period*, Orbis Biblicus et Orientalis 160/5, Friburg.
- Vigo, M. 2014, *Hattice*. Aktuel Arkeoloji Dergizi, 38.
- von Schuler, E., 1965, *Die Kaikäer*, Berlin.

- von Schuler, E., 1976-80, *Kaskäer*, RLA V, 460-463.
- Waeßler M., 1986, *Die Auseinandersetzungen zwischen Urartu und Assyrien*.
Haas, V. ed. *Das Reich Urartu*. Xenia 17, 87-94.
- Wittke, A.-M., 2004, *Muiker und Phryger. Ein Beitrag zur Geschichte Anatoliens vom 12. bis zum 7. Jh. v. Chr.*, TAVO Bhft., B 99, Wiesbaden.
- Woodard R.D. (ed.), 2004, *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*, Cambridge.
- Woodard R.D. (ed.), 2008, *The Ancient Languages of Asia Minor*, Cambridge – New York.
- Yakar, J., 2000, *Ethnoarchaeology of Anatolia. Rural Socio-Economy in the Bronze and Iron Ages*. Tel Aviv.
- Yakar, J. 2005, *The Archaeology of the Kaska*, VI Congresso Internazionale di Ittitologia, Roma, 5-9 Settembre, Parte II, SMEA 50, 817-827.